БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ГОДИШНИК НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

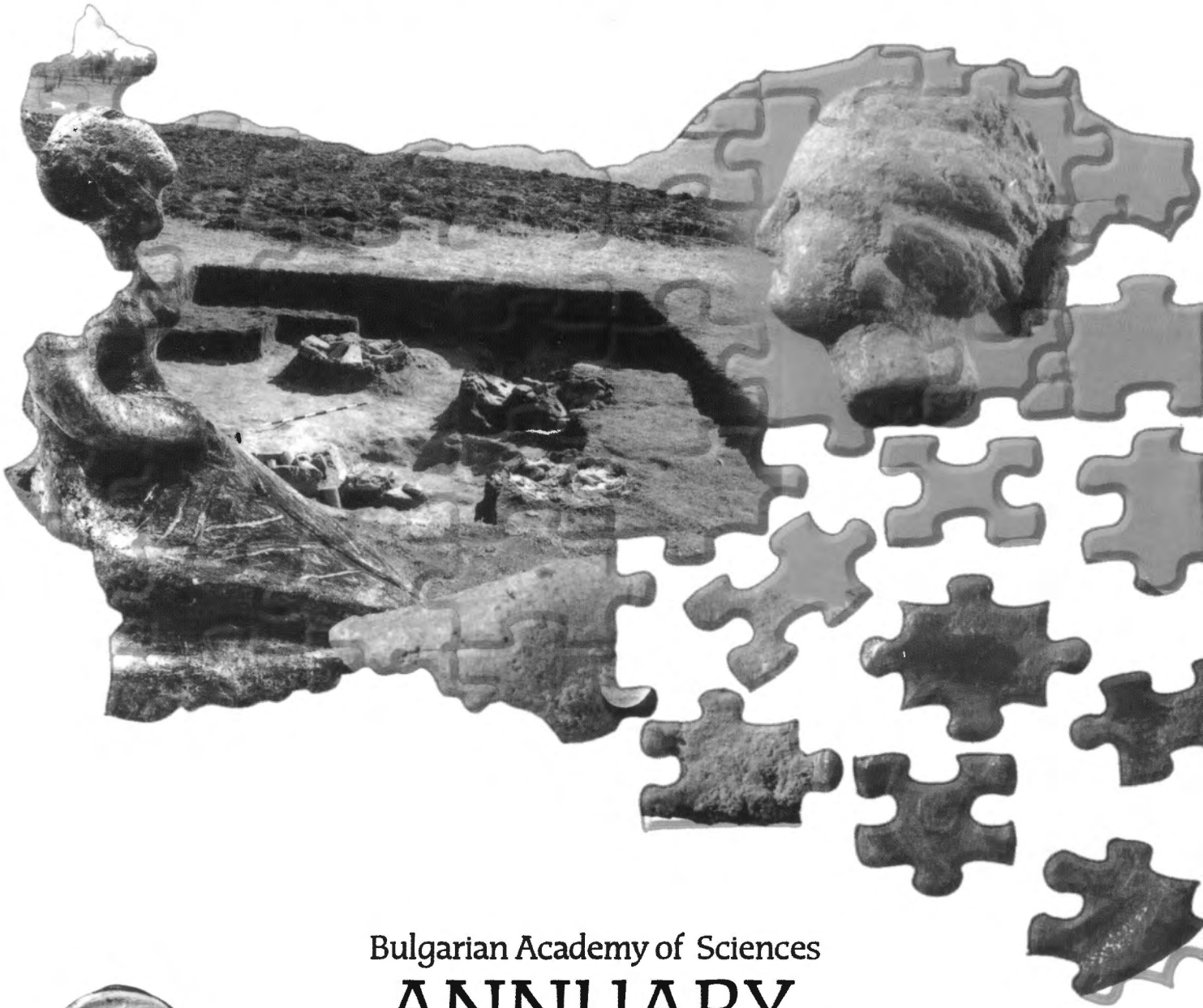

Bulgarian Academy of Sciences

ANNUARY OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

Vol. II

II ТОМ

Този ПДФ е дело на автора (В. Д.)

Българска академия на науките

ГОДИШНИК

НА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

том II

София, 2002 г.

●

Bulgarian Academy of Sciences

ANNUARY

of the

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

Vol. II

Sofia, 2002

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Стефанка Иванова. Раннопалеолитни находки в Западните Родопи – Югозападна България 7

Свобода Сиракова, Ценка Цанова. Каменен ансамбъл от контактна зона на граветски нива IVa/IVb в пещерата Козарника 35

Станимира Танева. История на палеолитните изследвания в България 63

Тодор Стойчев, Николай Спасов, Георги Н. Марков. Вероятно съществуване на слон (*Elephas*) в Централна Арабия в края на плейстоцена 70

Ана Радунчева. Религиозната структура през късния енеолит 78

Лиляна Перничева. Седящи женски фигурки от халколитното селище Окол глава (Гниляне), Софийско 112

Радка Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в района на „Марица-изток", с.м. Мъдрец и с.м. Гълъбово 120

Тодор Стойчев, Николай Спасов, Ирена Димитрова. Скално изкуство – вероятно съществуване на носорога на Мерк в раннобронзова Югоизточна Швеция 129

Мария Гюрова. Кремъчен материал от обект Саите (Чирпанско) 135

Стефан Александров. Материали пост Чернавода III – Болераз на юг от Дунав 140

Милена Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево *(проучвания през 2000 и 2001 г.)* ... 148

Ивайло Лозанов. Графити от Халка Бунар 197

Венцислав Динчев. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в Thracia и Dacia 206

Георги Кузманов. Римски и късноантични лампи от Рациария 242

Марио Иванов. Импортни саркофази от България II – III в. Производствени центрове, хронология и пътища на разпространение 262

Йордан Йорданов, Бранимира Димитрова, Виктория Русева. Антропологични данни за погребаните в Късноантичния мавзолей, квартал Лозенец, София 274

Тодор Стойчев. Изображенията в скалното изкуство – опит за обща типология 291

Иван Сотиров. Калоян II Александър Асен. *I. Отново за атрибуцията на гроб № 39 в църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново* 327

Коста Хаджиев, Христо Андреев. Надписи – графити от църквата „Свети Георги" при с. Горни Козяк, Щипско (Република Македония) 347

Емилия Евтимова. Християнски елементи в мюсюлманския погребален обред 380

Цони Цонев. Рецензия за книгата на Тодор Стойчев – Археоастрономия, Праисторически свидетелства за измерване на времето от България 388

Структура на АИМ – БАН 391

Анелия Божкова. Експозиционна дейност на Археологическия институт с музей през 2001 г. 392

Автори и адреси за контакти 395

Изисквания към материалите за „Годишник на Археологическия институт с музей – БАН" 397

Годишник на Археологическия институт с музей – БАН, II, 206 – 241
Annuary of the Institute of Archaeology with Museum – BAS, vol. II, 206 – 241

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА КЪСНОАНТИЧНА ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА В THRACIA И DACIA

Венцислав Динчев

The aim of this paper is to study the late antique residential buildings and complexes in the dioeceses of Thracia and Dacia, which include in their plan monoapsidal, polyapsidal and polygonal reception rooms and halls (fig. 1).

In case that the reception room is only one, it should be interpreted as a polyfunctional *triclinium*. Such an interpretation is doubtless with respect to the monoapsidal rooms in the villas near Poskuritse and Makresh, villas nos 1 and 3 near Montana, the so-called villa with a central corridor in Mediana, the so-called *domus ecclesiae* in Iustiniana Prima (fig. 6, 19/G), a residential complex in Istros (fig. 5, 19/F) as well as the triconchial room in the so-called villa with conches in Mediana (fig. 2, 19/C) and the octagonal room in a building in Naissus (fig. 5, 19/F).

The possible interpretation of the reception halls in some other residential complexes seems to be similar at the present stage of study. The series of examples includes the halls in villa no 2 near Montana (fig. 2, 19/B), in Abritus (fig. 3, 19/A) and Ratiaria (fig. 4, 19/E), in the north-western complex in Romuliana (fig. 17/D3) and the archbishop's residence in Iustiniana Prima (fig. 9, 19/H). The bigger dimensions and more imposing appearance of these residential complexes however arouse certain doubts about the existence of some other unidentified reception rooms within their walls, or at least suggest a more official function in the same sense of „polyfunctional *triclinium*" of the discussed halls.

The complexes in Subradice (fig. 10, 20/A) and in the *extra muros* zone of Augusta Traiana (fig. 11, 20/B) as well as the so-called Eirene's building in Philippopolis contain rooms which might well be considered real *triclinia*. That involves the definition of the large monoapsidal rooms in those complexes as official audience halls (*aulae*).

The dioeceses of Thracia and Dacia give a few indisputable examples of official residential buildings with *aulae* and real *triclinia* – the complexes in the walled area of Augusta Traiana (fig. 12, 20/C), near Storgosia (fig. 13, 20/D), in Mediana (fig. 14, 21/A) and Scretisca (fig. 15, 16, 21/B). The common features are the neighbouring situation of both reception rooms, the rectangular monoapsidal plan of the audience halls and the larger dimensions of the latter compared to the dining-rooms. The above-mentioned complexes form an important series of examples for studying the late antique residential architecture all over the Empire.

The residence in Romuliana (fig. 17/D1-D2, 21/C) most probably had three reception halls – a *triclinium*, an *aula* and an outer reception hall (*aula exterior*) which was used for lower-ranking guests. The building with inscribed tetraconchis and triconchis (fig. 18 – D1/9-11) maybe served as a *triclinium*, the rectangular monoapsidal hall north of the main peristyle – as an *aula* (fig. 18 – D1/7), and the rectangular hall south of the main peristyle – as an *aula exterior* (fig. 18 – D1/4).

So far there are only a few examples of outer or summer dining-room at open (*triclinium exterior*) (fig. 20/D, 22/C). The existence of summer dining-rooms and park gardens (*horti*) may be suggested in the large peristyle courts of the residences Scretisca and Mediana (fig. 14, 15, 20/A-B).

With a few exceptions, the discussed official buildings and complexes with monoapsidal, polyapsidal and/or polygonal reception rooms and halls date from the late-3-rd – 4-th century A.D. The elite of the society in Thracia and Dacia of that time seems to have had strong preference for the peristyle type of dwelling-place.

Key words: *Late Antiquity, Thracia, Dacia, residences, aulae, triclinia*

Представителното жилище – градско (**domus**) и селско (**villa**), в римската държава по времето на Републиката и Принципата съчетава в една или друга степен италийските и елинистическите концепции за жилищно устройство. В провинциите от значение са и местните традиции в жилищната архитектура (виж напр.: Brothers, 1996; Persival, 1996). Промените в статута и в съзнанието на висшите държавни магистрати, на сенаторското съсловие и на върхушката на муниципалната аристокрация, настъпили с установяването на Домината, рефлектират в техните жилища. Най-съществени са нововъведенията в официалния или публичния, т. е. в достъпния за външни хора тракт на късноантичните жилищни комплекси.

В ежедневния бит на по-заможните фамилии през античността вечерята (**cena**) е времето за обсъждане на важни семейни дела и за посрещане на гости (т. нар. **convivium**). Това обуславя значението на съответните помещения или зали, които в изворите, включително латинските, обикновено се назовават с гръцкия по произход термин **triclinia** (ед. ч. – **triclinium**)[1]. В стандартното късноантично жилище триклиниумът е полифункционален – и трапезария за семейството на домакина, и приемна зала за различни гости[2].

По-различна е ситуацията при големите късноантични резиденции, които имат повече от една приемни зали. Тук триклиниумът вече е същинска трапезария, т. е. функциите му са по-ограничени. Това обаче не означава елиминиране на официалния или публичния му характер.

Същинската трапезария на една късноримска резиденция се е ползвала от домакина както за самостоятелни вечери със семейството, така и за вечери с ограничен брой най-близки или най-важни гости. Основното публично звено в структурата на късноримската резиденция е залата за аудиенции (**aula**)[3]. Това е същинската официална приемна, в която при особени случаи могат да се организират и тържествени банкети (McKay, 1977, 208 – 209; Wilson, 1983, p. 91, 109 – 110, not. 65; Spieser, 1984, p. 120; Duval, 1984, p. 460, 464; Ward-Perkins, 1985, p. 450, 459; Mielsch, 1987, 90 – 93, 158 – 160; Ellis, 1988, 569 – 570; Duval, 1992, p. 140; Lippolis, 1994, 288 – 292; D. Corlaita, 1995, 838 – 840, not. 3; George, 1997, 13 – 14; Smith, 1997, 178 – 179). Залите за аудиенции (**aulae**) не са непознати в дворцовата архитектура от времето на Принципата (виж напр. Barton, 1996), но широкото им разпространение, включително сред представителните частни жилища е към и след края на III в. То е израз на стремежа към повече публичност и церемониалност в осъществяването на социалните ангажименти и контакти на късноримския елит.

Сред предлаганите дефиниции в съвременната научна литература за аудиенциалните зали има и такива, които не съвпадат напълно с изтъкнатата по-горе. Така например изказано е мнение за по-ограниченото значение на залата за аудиенции: „used to receive and entertain clients or less important guests“ (Ellis, 1991, p. 122). Това мнение може и да има основания при структурния анализ на плановете на някои градски жилища, но не може да е валидно за този вид зали в късноантичната резиденциална архитектура като цяло. С размерите, градежа и украсата си аудиенциалните зали обикновено са доминиращи звена, ядра в структурите на късноантичните резиденциални комплекси. Лансирана е и теза, според която същинската приемна зала в късноантична резиденция се отъждествява с библиотека (Rossiter, 1991, 200 – 201)[4]. Дори да има случаи, в които аудиенциалната зала е служила и за библиотека, то редуцирането на нейното значение само до това на една библиотека не е правомерно. Реално установените досега частни антични библиотеки датират преди края на III в. сл. Хр. и са с различен план и с различно местоположение в съответните жилищни комплекси (виж напр. Blanck, 1999).

Добре известното предпочитание към апсидите и конхите при късноантичните трапезарии и ауденциални зали е обусловено от промените в навиците на обществения елит при организацията на вечерите и приемите. То е свързано с налагането на типа легло за хранене с извита, полукръгла форма (**stibadium**) и на масата със сходна (σ/sigma-подобна, D-подобна) или с кръгла форма, т. е. формата на леглото и масата предопределя предпочитанието към овалната архитектурна форма. Извитите легла и маси и апсидните трапезарии и приемни са известни от по-рано, но масовото им разпространение започва в края на III – началото на IV в. (Duval, 1984, 459 – 461; Ellis, 1991, 119 – 120; Dunbabin, 1991, 128 – 136; Rossiter, 1991, 202 – 208; Lippolis, 1994, p. 288; George, 1997, p. 14).

Предпочитанието към извитата линия и овалната форма в късноантичната жилищна архитектура са реализира най-масово чрез правоъгълните едноапсидни помещения и зали. От всички области на Империята са известни вече голям брой късноантични вилни и градски жилищни сгради с едноапсидни публични зали. Известни са и много случаи на пристрояване на апсиди към правоъгълни помещения и зали в по-ранни сгради (Wilson, 1983, 73 – 85; Duval, 1984, 457 – 459; Müller-Wiener, 1984, 141 – 142; Ward-Perkins, 1985, 210 – 212, 461 – 463; Ellis, 1988, p. 571; Ellis, 1991, 119 – 120; Wilkes, 1993, p. 62, 72 – 73; Lippolis, 1994, 289 – 292; Brothers, 1996, p. 57; Smith, 1997, p. 183; виж още: Gorges, 1979, 127 – 132, 137 – при вили от Иберийския полуостров; Thomas, 1980, p. 292 – при вили от Pannonia; Sodini, 1984, 375 – 378 – при градски жилища от Гърция; Balmelle, 1992, p. 359; Ossel, 1992, 123 – 124 – при вили и градски жилища от Gallia; Lippolis, 1995, p. 21, 23, 28 – 29, 32 – 37, 39 – 40, 46; George, 1997, 12 – 13 – при вили и градски жилища от Италия).

Предпочитанието към извитата линия и овалната форма в жилищната архитектура след края на III в. обаче намира завършен израз в полиапсидните и поликонхални публични помещения и зали. Триконхи например притежават някои от най-големите късноримски вили в Иберийския полуостров, Италия и Сицилия, включително известните вили при Rioseco de Soria (Испания), Desenzano (Северна Италия, фиг. 20/H) и Piazza Armerina (Сицилия, фиг. 21/D). Помещения и зали с тази специфична форма имат и част от най-представителните късноантични жилищни комплекси в различни градски центрове на Северна Африка и Мала Азия – например т. нар. Byrsa palace в **Carthago**, т. нар. дворец на управителя на **Aphrodisias**, епископската резиденция на **Side** и т. н. Триконх (**trifolium**) притежава и т. нар. дворец на Теодорих в **Ravenna** (фиг. 21/E). По-рядко се срещат зали с повече от три апсиди и конхи – например в т. нар. къща на Бакхус в Djemila (Алжир; фиг. 21/F) и в т. н. дворец на **Lausus** в **Constantinopolis**. Понякога пък триконхът може да е редуциран до помещение с две апсиди и конхи – например в императорската вила в Konz (Германия, фиг. 20/F). Известни са и публични зали, при които полиапсидната конфигура-

ция е видоизменена в полигонална – например в представителната вила при Löffelbach (Австрия, фиг. 20/G) и в резиденцията **Spalatum** на император Диоклециан (фиг. 22/E) (за изредените и други подобни примери виж: Gorges, 1979, 131 – 132, 374, 403, 465, pl. XLVI/1, LII, LVIII/1, LIX; Wilson, 1983, p. 12, 29 – 32, 38 – 39, 76 – 82, fig. 1, 16, 48/c, 50/a-c, f; Müller-Wiener, 1984, 112 – 114, 120 – 121, 142 – 143, fig. 4, 7; Duval, 1984, 459 – 461; Ward-Perkins, 1985, 460 – 465, fig. 312-314, 316; Ellis, 1991, 119 – 122, 124 – 127, fig. 6-1/2,6-2,6-3; Wilkes, 1993, 59 – 61, 66, fig. 9; Lippolis, 1994, 287 – 289, 300 – 302, fig. 2, 3/1; Genser, 1994, p. 349, Abb. 17/13; Corlaita, 1995, 854 – 856, 860 – 873, fig. 4, 8-12; Irelli, 1999, 48 – 50, fig. 9,10; Steingraeber, 1999, 68 – 70, fig. 37; и цит. публикации).

Когато една правоъгълна едноапсидна зала е единственото публично звено в някое късноантично жилище, то тя може да се определи като полифункционален триклиниум – т. е. и трапезария, и приемна за различни гости. Това се отнася и за полиапсидните или полигоналните зали, при положение че те също са единствените публични звена в съответните жилища.

При повечето големи късноантични жилищни комплекси, включващи същински трапезарии и аудиенциални зали, има определена разлика в архитектурното оформление на същите. За триклиниума тук е предпочитан полиапсидният или полигоналният план, който съответства по-точно на функциите му на същинска трапезария. Аулата пък е преди всичко базиликална едноапсидна зала, което също съответства на предназначението ѝ за официална приемна. Обикновено аулата е по-голяма по размери от триклиниума – например при споменатите по-горе комплекси от **Carthago**, **Ravenna**, Konz, Löffelbach (фиг. 20/F, 20/G, 21/E). Понякога поликонхалната трапезария и базиликалната приемна зала са със сходни размери – например в споменатата вила при Piazza Armerina (фиг. 21/D). Наличието на по-голяма трапезария и по-малка ауденциална зала е рядко изключение – например споменатата „къща на Бакхус“ в Djemila (фиг. 21/F).

Все пак известни са и жилищни комплекси, при които архитектурното оформление на аудиенциалната зала и трапезарията е сходно. В първия вариант и двете приемни звена са едноапсидни зали – например епископската резиденция на **Stobi** (Wiseman, 1978, 426 – 428; Müller-Wiener, 1984, 127 – 129; виж тук фиг. 20/E). Във втория вариант и двете приемни звена са с усложнен, поликонхален или полигонален план – например централният жилищен комплекс на споменатата вила при Desenzano (фиг. 20/H)[5].

По-особен случай представляват някои градски късноантични жилища с базиликални едноапсидни приемни, чиито функции съвпадат с цитираната по-горе дефиниция на S. Ellis за аудиенциална зала. Тези публични звена се намират в близост до входовете на жилищата и са с победна украса. Те могат да се определят като външни приемни – определение, което отразява както местоположението, така и ограниченото им значение. Нормално е да се очаква, че съответните жилища разполагат и с основни приемни зали – полифункционални трапезарии. С външна приемна и с полифункционален триконхален триклиниум е например споменатият „дворец на управителя“ на **Aphrodisias** (фиг. 22/A).

Според една теза двойните дворове при част от вилните жилища в западноевропейските провинции на Империята се обясняват със социалните отношения между патрони и клиенти (виж напр. King, 1990, 94 – 95). Ако в „двора за клиенти“ на едно подобно жилище има приемна зала, то тя би следвало да се определи като външна приемна. Подобна ситуация е допустима например за жилищния комплекс на споменатата вила при Rioseco de Soria, където по-представителният първи двор (за патрона ?) е с триконхална приемна (вероятно полифункционална трапезария), а по-оскъдният откъм украса втори двор (за клиенти ?) е с правоъгълна едноапсидна приемна (вероятно външна приемна) (виж: Gorges, 1979, p. 403, pl. LII; Corlaita, 1995, 860 – 861, fig. 7; виж тук фиг. 22/B). В случая с вилата при Piazza Armerina, където двете големи приемни зали са с обособени дворове, подобно разграничение по степен на представителност обаче не може да се направи (виж Wilson, 1983, p. 12, 29 – 32, ...; виж тук фиг. 21/D). За уточняване на вида на приемните зали в други подобни комплекси – външна приемна и полифункционален триклиниум или аула и триклиниум, е необходимо цялостно проучване и възможно най-пълна информация.

В общото въведение не би следвало да се пропусне и външната или лятната трапезария (летен **triclinium**), използвана за вечери под открито небе. Тя се ситуира в двора на представителното римско и късноантично жилище в съседство с фонтан (**nymphaeum**) или басейн (**impluvium, piscina**) (виж напр.: Етиен, 1983, 182 – 183, 200; Mielsch, 1987, 121 – 126; Dunbabin, 1991, 124 – 125; Rossiter, 1991, 204 – 205; Farrar, 1998, 37 – 42)[6]. В съответствие с промените в навиците за хранене и в архитектурните предпочитания летните трапезарии през късната античност се устройват обикновено в открити полукръгли екседри. Понякога екседрите за тези трапезарии са с централно разположение в съответните жилища – например в големия, основно ре-

конструиран през IV в. жилищен вилен комплекс в Montmaurin (Югозападна Франция; Fouet, 1969, 54 – 55, fig. 23/10, 17, 24, p. 89; Rossiter, 1991, p. 205; виж тук фиг. 22/D)[7].

* * *

В литературата за римската и късноантичната жилищна архитектура от източната и централната част на Балканите не липсват обобщаващи или сборни публикации – например статията на Т. Иванов за перистилните жилища от днешната българска територия (Ivanov, 1985) и луксозният том за „имперските градове и дворци" в днешната сръбска територия (Srejović, ed., 1993). В тях обаче късноантичните нововъведения не са предмет на специално обобщаващо изследване, а в анализа и интерпретацията на някои от разгледаните комплекси са наложителни корекции. Бегло на въпросните нововъведения съм се спрял в книгата си за римските вили в днешната българска територия (Динчев, 1997, с. 87, 128). Преглед на късноантични жилищни комплекси с приемни едноапсидни зали представи напоследък Г. Кузманов в статията си за един такъв комплекс от **Ratiaria** (Kuzmanov, 2000, 37 – 40).

Основна цел на тази студия е функционалният анализ на публичните звена на представителните късноантични жилища от диоцезите **Thracia** и **Dacia**, и по-точно на тези от тях, които в най-значителна степен въплъщават новите тенденции в жилищната архитектура. При не малко от известните тук късноантични жилища приемните помещения и зали са запазили простият правоъгълен план – например при проучените големи перистилни жилищни комплекси от края на III – IV в. в **Diocletianopolis** (фиг. 1, провинция **Thracia**; Маджаров, 1993, 141 – 149, 182 – 186, обр. 154 – 165)[8], при епископската резиденция от първата половина на V в. в **Novae** (фиг. 1, провинция **Moesia inferior**; Biernacki, Klenina, 2002, 187 – 195)[9], при повечето домове в заможния квартал от края на V – началото на VI в., в източната част на **Istros** (фиг. 1, провинция **Scythia**; Condurachi, 1971, 175 – 181, fig. 1, 2; Sampetru, 1994, 54 – 59, 62 – 69, 166 – 167, 168 – 170, fig. 5-8) или при епископската резиденция от VI в. в **Zikideva** (фиг. 1, провинция **Moesia inferior**; Овчаров, Ваклинова, 1978, с. 12; Dintchev, 1997a, p. 60, 73, fig. 10). Те, както и други подобни градски и вилни жилищни сгради не са предмет на анализ тук. Ще посоча само, че отсъствието на апсиди и конхи не означава отсъствие на полукръглите легла за хранене (**stibadia**) и на sigma-подобните или кръглите маси. Напротив, в правоъгълни приемни зали също са съоръжавани такива легла и маси. Примери за това дават различни, предимно градски късноантични жилища, изследвани в Гърция, Сирия, Северна Африка и т. н. (виж напр.: Duval, 1984, 461 – 464; Sodini, 1984, 378 – 383; и цит. там публикации)[10].

Сред известните късноантични жилища от **Thracia** и **Dacia** с по една едноапсидна зала или помещение са например вилното жилище при с. Поскурице, Крагуевацко (фиг. 1, провинция **Moesia superior**; Петровић, 1966, 253 – 256, обр. 5; Bender, 1994, p. 456, Abb. 20/3-1), четири жилищни сгради от трите изследвани вили около **Montana** (фиг. 1, провинция **Dacia ripensis**; Александров, 1980, 13 – 20, обр. 2-5; Александров, 1983, 41 – 47; Александров, 1984, 11 – 14, обр. 1, 2), жилището на вилата при с. Макреш, Видинско (фиг. 1, провинция **Dacia ripensis**; Атанасова, 1980, 68 – 73, обр. 2, 3), един жилищен комплекс в северното предградие на **Remesiana** (фиг. 1, провинция **Dacia mediterranea**; Петровић, 1976, с. 97, обр. 40; Bender, 1994, p. 456, Abb. 20/4), т. нар. вила с централен коридор в **Mediana** (фиг. 1, провинция **Dacia mediterranea**) – западно от резиденцията (Петровић, 1994, с. 24, обр. 6/10; Петровић, 1996, с. 296, обр. 1), както и представителният перистилен комплекс, разкрит в източната част на централната зона на **Abritus** (фиг. 1, провинция **Moesia inferior**; Ivanov, 1985, 68 – 69, Abb. 4; Иванов, Стоянов, 1985, 27 – 31, обр. 30, 31). Тези помещения и зали датират от края на III – IV в.[11] Те следва да се определят като полифункционални **triclinia**[12]. В и около централните жилищни сгради на вила № 1 и вила № 3 край **Montana** са открити части от мраморни маси. Проучвателят ги отъждествява с т. нар. **mensa sacra**, използвана в християнската култова практика (Александров, 1983, с. 52; Александров, 1984, с. 14, фиг. 4). Видът и местонамирането им обаче свидетелстват, че това са преносими маси за хранене, използвани в съответните **triclinia**[13].

Най-големите от споменатите по-горе жилища – централната сграда на вила № 2 край **Montana** (около 900 м^2) и перистилният комплекс от **Abritus** (около 3000 м^2) – имат много четириъгълни помещения с различно предназначение. И в двата случая жилищните такива са групирани около едноапсидните зали, северно от дворовете (фиг. 2, 3, 19/A и B). Не е изключено някои от тези помещения да са функционирали като трапезарии. При подобна възможност едноапсидните зали ще са приемни с по-официален характер, т. е. **aulae**. В съответните публикации обаче липсва информация в това отношение.

Сходна е ситуацията с актуалната интерпретация на едноапсидните зали, установени в някои големи, но все още частично разкрити жилищни сгради – например в защитената площ на

Remesiana (Gusić, 1993c, 185 – 187, fig. 105, 106), в северното предградие на **Durostorum** (фиг. 1, провинция Moesia inferior; Доневски, 1988, 90 – 91, обр. 8; Donevski, 1994, 155 – 157, Abb. 3), в централните зони на **Ulmetum** (фиг. 1, провинция **Scythia**; Vulpe, Barnea, 1968, 422 – 423, 514, fig. 19; Suceveanu, Barnea, 1991, p. 203, fig. 16) и **Tzoides** (фиг. 1, провинция **Haemimontus**; Щерева, 1987, 30 – 31, обр. 2; Щерева, Радева, 1993, с. 64, обр. 1; Щерева et al., 2001, с. 34, 40 – 41, обр. 32)[14] или пък жилището на епископа на **Bargala** (фиг. 1, в провинция **Dacia mediterranea** до края на IV в.; Aleksova, Mango, 1971, p. 268; Алексова, 1986, 30 – 32), т. нар. резиденция и сградата „Ейрене", намиращи се съответно източно и североизточно от форумния комплекс на **Philippopolis** (фиг. 1, столицата на провинция **Thracia**; Каров, Боспачиева, 1989, 133 – 140, 144 – 145, обр. 8, 11; Кесякова, 1999, 18 – 19, 52 – 57, 87 – 88), както и споменатият по-горе комплекс в северната част на централната зона **Ratiaria** (столицата на провинция **Dacia ripensis**; Kuzmanov, 2000, 27 – 30, 41, fig. 3, 6; Valeva, 2000, 45 – 57; виж тук обр. 1, 4 и 19/E). И тези жилища се отнасят към края на III – IV в., с изключение на епископската резиденция в **Bargala**, която е от V в. Сградата „Ейрене" в **Philippopolis** датира от края на III – началото на IV в., като апсидата към залата в югоизточния ѝ ъгъл е пристроена по-късно през IV в. или в началото на V в.[15] Към края на V – началото на VI в., комплексът от **Ratiaria** е реконструиран основно. Надстроен е солиден горен етаж, възпроизвеждащ до голяма степен първоначалния му план, включително и апсидната зала (Kuzmanov, 2000, p. 28, 34 – 36, 41 – 42; fig. 3, 15-17; виж тук фиг. 4).

Интересен в историографски аспект е случаят с интерпретацията на правоъгълната едноапсидна зала на един **domus** от края на V – началото на VI в. в източната част на **Istros** (фиг. 1, провинция **Scythia**). Залата заема североизточния ъгъл на жилищния комплекс, който включва още десетина помещения и вътрешен двор. Ориентацията на залата е приблизително запад – изток, с апсида на изток. Поради това и поради факта, че в нея са открити останки от съоръжения, наподобяващи алтар, тя се определя от доста проучватели като християнска култова сграда (Condurachi, 1971, p. 176, 178, 181 – 182, 187 – 188, fig. 2, 6; Suceveanu, 1982, p. 91; Sampetru, 1994, 59 – 62, 142, 167 – 168, fig. 6; Lungu, 1997, p. 104, p. 108, fig. 14; виж тук фиг. 5 и 19/F). Повнимателното наблюдение обаче позволи въпросните останки да се идентифицират със **stibadium** и **sigma**-подобна маса за хранене (Duval, 1984, p. 459; Dunbabin, 1991, p. 129). Предвид отсъствието на данни за публични функции при останалите помещения на комплекса (виж напр. Sampetru, 1994, 60 – 61, 168), тази зала би следвало да се интерпретира като полифункционална трапезария. Помещението южно от нея, с което тя е свързана чрез два входа, вероятно е било с обслужващи функции (фиг. 5).

Сред известните жилища с едноапсидни зали от двата диоцеза най-късно е изграден т. нар. **domus ecclesie** в западната част на средната градска зона на **Iustiniana Prima** (фиг. 1, отначало в провинция **Dacia mediterranea**, а към и след 545 г. в провинция **Dardania**) – през 30-те или 40-те години на VI в. Въпросното жилище е със сравнително ограничени размери и с асиметричен план. Едноапсидната трапезария (**triclinium**) е в югозападния му ъгъл. Тя е с твърде скъсени пропорции, като самата апсида заема половината от площта ѝ (виж тук фиг. 6 и 19/G). Все пак тази полифункционална трапезария е била отоплявана и е имала представителен вид със стенописната и пластичната си украса (Мано-Зиси, 1967, 163 – 164, обр. 1-3).

От **Thracia** и **Dacia** не липсват и примери за жилища с по едно приемно помещение с поликонхална или полигонална форма.

В **Mediana**, югозападно от резиденцията, е изследвана една частично съхранена сграда – т. нар. вила с конхи, отнасяща се към първата половина на IV в. Основно място в реконструирания план на тази сграда заема голямо помещение с една външно проявена и две вписани апсиди с еднакви размери. В запазената южна апсида има подова мозайка (Петровић, 1994, 24 – 25, 52, обр. 6/7, 38, 39; виж тук фиг. 7 и 19/C). В **Naissus** (фиг. 1, провинция **Dacia mediterranea**), северно от централния градски площад е разкрито частично представително жилище от края на III – началото на IV в. Основно място в разкритата му северна част заема едно октагонално помещение с апсидни ниши и подова мозайка, което вероятно е било покрито с купол. То се определя като зала за аудиенции и вестибюл за съседните помещения (Petrović, 1993, p. 67, 69, fig. 20; Gusić, 1993a, 167 – 168, fig. 90; Петровић, 1994, 19 – 21, обр. 5, 5a; виж тук фиг. 8 и 19/D). Ако представените планове се приемат за меродавни, триконхът при сградата от **Mediana** и октагонът при сградата от **Naissus** би следвало да се интерпретират като полифункционални **triclinia**.

Няколко представителни сгради от IV в. с октагонални помещения и зали са установени в югоизточната част на **Serdica** (фиг. 1, столицата на провинция **Dacia mediterranea**). Останки от една от тях днес са експонирани в двора на Президентството, източно от църквата „Св. Георги". Освен сравнително голям октагон тази сграда включва трикорабна зала, още една зала с подова

отоплителна инсталация и други помещения (Герасимов, ред., 1964, табл. I, II; Григорова, 1984, 30 – 31; Станчева, 1985, с. 95; Станчева, 1994, с. 55, 58 – 60, 68 – 71, обр. 2-5). Допуска се, че тя „е имала обществена функция" и че „е служила за представителна приемна, място за церемонии или нещо подобно" (Станчева, 1994, с. 59). Частичната съхраненост и проученост, както и отсъствието в цитираните публикации на по-подробна текстова и графична информация възпрепятстват интерпретацията на тази сграда. Констатацията е валидна и за останалите сгради. Що се отнася до т. нар. резиденция на Константин Велики – днес отчасти под магазин „Кореком" (Станчева, 1985, с. 94; Станчева, 1994, 61 – 64, 75 – 78, обр. 9-12), приемам за основателно мнението, че съответните останки принадлежат към различни сгради от различни периоди (Бояджиев, 2001, с. 73). Предложеният центричен план на интересуващата ни сграда – само с малки помещения с осмоъгълна и кръгла форма, вписани в квадрат (Бояджиев, 2001, с. 72, 74 – 75, обр. 4, 7), обаче е твърде хипотетичен. Друг е въпросът, че интерпретацията на сграда с такъв план като жилищна (Бояджиев, 2001, с. 76) е определено неприемлива[16]. Не е изключено реално разкритите помещения – две кръгли и едно осмоъгълно (Станчева, 1994, с. 61, 75, 78, обр. 9, 12; Бояджиев, 2001, 72 – 74, обр. 1-6), да са част от трапезария с усложнена конфигурация, но в такъв случай сградата би имала и ред помещения с други функции и друга форма.

С неуточнени засега функции е и една късноантична сграда с две октагонални помещения, разкрита частично в близост до източната порта на **Pautalia** (фиг. 1, провинция **Dacia mediterranea**; Дремсизова-Нелчинова, Слокоска, 1978, с. 22, 63).

Архиепископската резиденция от втората четвърт на VI в. в северната част на цитаделата на **Iustiniana Prima** включва три постройки. Западната се предполага като жилищна, а източната – като стопанска. Централната сграда е с една голяма, кръстовидна в план зала и няколко значително по-малки помещения. Залата има отоплителна инсталация и подови мозайки. Стените ѝ са били с фрески. Входът ѝ е откъм колонадата на главната улица в цитаделата. Централната сграда се определя като същинския дворец на архиепископа (Петковић, 1939, 143 – 144; Kondić, Popović, 1977, 37 – 41, 316 – 318; Müller-Wiener, 1984, 129 – 131, fig. 10; виж тук фиг. 9 и 19/Н). Формално погледнато, кръстовидният план на голямата зала е полигонален, но тя, за разлика например от изредените по-горе октагони, е с разчленено пространство, което пък я доближава до триконхалните помещения и зали. Трудно е днес да се прецени доколко и дали изборът на кръстовиден план е повлиян от идеологически мотиви. Във функционален аспект вън от съмнение е, че кръстовидната зала е официална и тържествена приемна (**aula**). Предвид липсата на данни за отделна трапезария с по-представителен вид в сградата и в резиденцията като цяло кръстовидната зала обаче би следвало да е служила и за такава (**triclinium**). Указание за полифункционалност е още фактът, че входът на залата е всъщност вход и на сградата и че достъпът до останалите помещения на сградата е през залата (фиг. 9).

Обяснимо е повишеното тук внимание към проучените късноантични жилища от **Thracia** и **Dacia** с по две приемни помещения или зали. Както изтъкнах, второ приемно звено не е изключено и при някои от представените вече сгради и комплекси. Поради сходни причини – частична проученост и/или публикуваност, актуалната функционална характеристика на някои от описаните по-долу жилища също не може да бъде напълно сигурна.

В пътната станция **Subradice** (фиг. 1, провинция **Thracia**) е изследван перистилен комплекс (около 1400 м^2), който е функционирал от края на III до средата на V в. От север на юг комплексът включва дълго предверие, завършващо с дълбока апсидна ниша, перистилен двор и една голяма едноапсидна зала с малки помещения покрай двете ѝ дълги страни. Други две помещения, едното от които също е с апсида, са свързани със западния перистилен коридор. Голямата зала се определя за **triclinium**, а останалите помещения – за кухни и спални. На изток, в отделен двор, е разположена банска постройка (Маджаров, 1990, 79 – 85, обр. 1-8; виж тук фиг. 10 и 20/А). Въпреки че няма данни за интериор или специфични находки от помещенията в жилищната част на комплекса, интерпретацията на голямата зала като приемна е безспорна. Приемни функции обаче не са изключени и за някое от останалите помещения – например за апсидното помещение до югозападния ъгъл на перистила, което е следващото по големина в комплекса. При такъв вариант въпросното помещение ще е същинска трапезария (**triclinium**), а голямата зала – приемна с по-официални функции (**aula**). Дългото преддверие на комплекса наподобява с апсидния си край външна приемна зала, но всъщност то е част от перистилния портик и не притежава обособен архитектурен обем (фиг. 10).

В едно от предградията на **Augusta Traiana** (фиг. 1, провинция **Thracia**), на около 500 м североизточно от градската крепост, е изследван частично голям перистилен комплекс от началото на IV в. Предполага се, че общата му площ е към 3000 м^2. С централно разположение в

представителното му западно крило е една едноапсидна зала с богат интериор, включително подова мозайка, стенописи и т. н. Северно и южно от нея симетрично са разположени идентични помещения и коридори. Във външните ъгли на крилото има по едно помещение, което в план представлява осмоъгълник, вписан в квадрат (Буюклиев et al., 1991, 126 – 127; Калчев, 1992, с. 53, 68, обр. 8; виж тук фиг. 11 и 20/B). Интерпретацията на централната едноапсидна зала като публична или приемна зала е вън от съмнение. На публикувания план, в октагона в югозападния ъгъл на комплекса, има останки от съоръжение с полукръгла форма, което наподобява **stibadium** (фиг. 11). В цитираните съобщения обаче няма данни за интериора и находките на/в помещенията от двете страни на централната зала[17]. Ако югозападният октагон е бил трапезария (**triclinium**), то централната зала ще е имала по-официални функции (**aula**) (фиг. 20/B). В противен случай последната би била полифункционална трапезария или приемна.

От диоцезите **Thracia** и **Dacia** има и безспорни примери за представителни късноантични жилища с по две приемни.

Пак в **Augusta Traiana**, но вече в югоизточния ъгъл на защитената градска площ, е изследван частично друг голям (вероятно също към 3000 м^2) и представителен перистилен комплекс[18]. Разкритият му югозападен сектор е доминиран от едноапсидна зала с мраморни стенни облицовки и полихромна подова мозайка. Със сходен интериор е и едно двуконхално помещение, свързано чрез вход със северозападния ъгъл на едноапсидната зала. С подови мозайки са украсени още предверието на залата, осигуряващо ѝ достъп до перистилния портик, както и самия портик. В залата и съседните ѝ на север помещения има отоплителни подподови канали. Комплексът е изграден в началото на IV в. Констатираният ремонт на мраморните стенни облицовки и появата на подовите мозайки се отнасят към края на IV в. Просъществувал е до средата или най-късно до края на V в. (Буюклиев et al., 1984, с. 91; Калчев, 1992, с. 53, обр. 7; виж тук фиг. 12 и 20/C). Цитираните съобщения не предлагат интерпретация на разкритите звена на комплекса. Двуконхалното помещение е типичен пример за редуциран триконх и следва да се определи като трапезария (**triclinium**). Аргументи за това са както формата и интериора му, така и непосредствената му връзка с голямата едноапсидна зала (фиг. 12), чийто официален характер е несъмнен. Същевременно при наличието на същинска трапезария, т. е. на двуконхалното помещение, голямата зала може да се определи като аудиенциална зала (**aula**) (фиг. 20/C).

В началото на XX в. в предградията на късноантична **Storgosia** (фиг. 1, провинция **Moesia inferior**) е бил разкрит частично голям жилищен комплекс (над 2000 м^2). Неговият план, съпроводен от кратко съобщение, е публикуван след тридесетина години (Велков, 1943, с. 275, обр. 378; виж тук фиг. 13 и 20/D). В по-новата литература неточно се е наложило определянето му за **villa rustica**, без да се отчита принадлежността му към посочения център (виж Динчев, 1997, 94 – 95, и цит. там литература). Наличните данни не дават възможност за прецизиране на хронологията му, но би могло да се допусне, че е възникнал заедно с укрепеното селище към средата или през третата четвърт на IV в. (виж Dintchev, 1998, p. 74, not. 17)[19]. Функционирал е през първата половина на V в. Не е изключено да е просъществувал и до средата на VI в.[20] Представителната част от комплекса включва различни помещения, групирани около вътрешен двор. С най-значителни размери е една правоъгълна едноапсидна зала в западното крило. Непосредствено на север от нея се намира помещение, което отвътре е с осмоъгълна, а отвън – с квадратна в план форма. Преддверието на октагона е свързано чрез вход с едноапсидната зала (фиг. 13). Очевидната връзка между залата и октагона и ситуирането им в общия план на комплекса свидетелстват за сходни функции. С голяма вероятност може да се допусне, че октагонът е същинска трапезария (**triclinium**), а едноапсидната зала – тържествена приемна (**aula**) (фиг. 20/D). На плана, при южното крило на жилището, е нанесена още една апсида със значителни размери (фиг. 13). Поради непроученост или незапазеност на останките в сектора обаче архитектурният контекст на тази апсида не е ясен. Възможно е тук да се е намирала банската част на комплекса. Не е изключено и наличието на открита екседра.

Появата на споменаваната по-горе вилна резиденция **Mediana** се отнася към края на III – началото на IV в. Тя представлява обширен комплекс (около 6000 м^2) с многобройни помещения, разположени симетрично около правоъгълен перистилен двор с мраморни портици и декоративен басеин (**impluvium**) в средата. Официалният вход е от юг. В ос с входа, в центъра на северното крило, се намира голяма едноапсидна зала с красива подова мозайка. Стените ѝ са били покрити с фрески. Интерпретира се като зала за аудиенции. С подови мозайки са и перистилните коридори. Помещенията в северното крило, включително голямата зала, са били отоплявани. До северозападния ъгъл на комплекса е разкрита банска постройка[21]. Непосредствено на изток от апсидата на ауденциалната зала се намира сграда с ограничени размери, но с усложнена конфигура-

ция и богат интериор. В план тя представлява шестоъгълник, към чиито северни стени са добавени две малки четириъгълни помещения и една апсида. Навсякъде има подови мозайки. В центъра на хексагона е бликал мраморен фонтан. Поради наличието на последния и самата сграда се определя като **nymphaeum** (Petrović, 1993, 72 – 73, fig. 22; Gusić, 1993b, 170 – 173, fig. 91 – 94; Петровић, 1994, 22 – 35, обр. 6-17; виж тук фиг. 14 и 21/A).

Наличието на фонтан или нимфеум е съществено допълнение към интериора, но само по себе си то не идентифицира сградата. В литературата е лансирана и интерпретация, според която голямата едноапсидната зала на резиденция **Mediana** е **triclinium**, а сградата с фонтана – „grand dining hall" (Ellis, 1991, 120 – 121, 134, fig. 6-2/3). С **triclinium** в случая се означава приемна за клиенти и обикновени гости, а с „grand dining hall" – приемна за най-близки и най-влиятелни приятели (Ellis, 1991, p. 122). Разположението, размерите и украсата на едноапсидната зала в **Mediana** обаче свидетелстват за нещо повече от една обикновена приемна, а сградата с фонтана трудно може да се приеме за „grand" (фиг. 14). Голямата едноапсидна зала очевидно е една твърде представителна и официална приемна (**aula**), а съседната сграда с фонтана е пример за луксозна трапезария (**triclinium**) (фиг. 21/A).

Резиденция **Mediana** е пострадала към края на IV в. Окончателното ѝ разрушаване се свързва с хунското нашествие от 441 г. (Петровић, 1994, 54 – 55). За периода на функционирането ѝ не са установени някакви по-съществени преустройства.

Още по-значителна вилна резиденция, с чието изследване пряко е ангажиран и авторът на тази студия, е **Scretisca** (фиг. 1, провинция **Dacia mediterranea**)[22]. Тя е изградена към края на 20-те години на IV в. Същинската резиденция представлява огромен перистилен комплекс с близък до трапец план. Общата му площ вероятно достига до към 1,4 – 1,5 ха, а площта само на оградения с портици вътрешен двор е не по-малко от 4500 м^2 (фиг. 15 и 21/B). Източното крило включва две редици правоъгълни помещения, ориентирани север – юг, разделени от две разпределителни помещения, които чрез входове са свързани с перистилния двор. Помещенията в източното крило са жилищни (**cubicula**). Тези в северната половина на крилото са с подови мозайки. Някои от тях са и с отоплителни инсталации. Изглежда подобно, но не толкова представително е устройството и на западното крило, чието проучване е в начален етап. Южното крило не включва помещения, а външен портик, сходен с перистилния портик – със зидани тухлени пилони. От юг са и официалните входове. Банята е в северозападния ъгъл на комплекса. В западния сектор на северното крило се очертава голяма зала, предназначението на която предстои да бъде изяснено. В централния сектор на същото крило е вместен правоъгълен двор, свързан с големия перистилен двор. В дворните пространства вероятно е имало градини с присъщите за оформлението им съоръжения.

Най-представителен и най-интересен в случая обаче е източният сектор на северното крило на резиденция **Scretisca** (фиг. 15). Тук доминираща е една правоъгълна зала с вход от юг, откъм перистилния двор, и с полукръгла апсида на север – I/1 (фиг. 16). Тя е най-голямата сред известните приемни зали от диоцезите **Thracia** и **Dacia**[23]. Вътрешните ѝ размери достигат 25,50 × 15 м. Вътрешният диаметър на апсидата е 9 м. Дебелината на стените е 1,20 м. Апсидата е усилена с три контрафорса. Залата е с подобаваща на размерите и обема ѝ отоплителна инсталация. Отвътре стените ѝ са били покрити с цветни фрески. Над суспензурата на хипокауста има полихромна мозайка (в по-голямата си част все още неразкрита). С мозаичен под е и перистилният портик пред залата. При тази характеристика идентификацията на I/1 с официалната зала за приеми (**aula**) на резиденцията е вън от съмнение (фиг. 21/B).

Във външния североизточен ъгъл на комплекса, в съседство със зала I/1 и с представителните жилищни помещения в северния сектор на източното крило, са разкрити частично останки на постройка, чието основно помещение по всяка вероятност е с триконхален план – I/21. Диаметърът на очертаната западна конха е 3,30 м, т. е. максималните вътрешни размери на това помещение следва да са около 9,90 × 6,60 м. Входът му е от юг, а достъпът до него е чрез един вестибюл – I/23 (фиг. 16)[24]. Въпреки че изследването на тази постройка е в начален етап, планът и местоположението ѝ дават достатъчно основания за определянето ѝ като специална трапезария (**triclinium**) за собственика на резиденцията и влиятелните му гости (фиг. 21/B)[25].

В резиденция **Scretisca** има по-късни преустройства, които не са променили съществено облика и функционалната ѝ характеристика (фиг. 15 и 16). Все пак има известна тенденция към понижаване на нейния стандарт. Непосредствената причина за нейното изоставяне, предшествано от мощен пожар, са хунските нашествия от 40-те години на V в.

Ако резиденция **Scretisca** е най-значителният известен перистилен жилищен комплекс на **Thracia** и **Dacia**, то **Romuliana**, укрепеното убежище на император Галерий от началото на IV в.

в провинция **Dacia ripensis** (фиг. 1, Гамзиград в днешна Източна Сърбия), е най-значителният резиденциален обект изобщо от двата диоцеза. Като предназначение, мащаб и степен на репрезентативност **Romuliana** е твърде сходна със **Spalatum** – укрепената резиденция на император Диоклециан на адриатическото крайбрежие (в днешния Сплит)[26]. По отношение на организацията и планировката обаче **Romuliana** е различна. В защитената ѝ площ, възлизаща на около 4,5 ха, са установени отделни постройки и архитектурни комплекси с различни функции, включително няколко жилища (Чанак-Медић, 1978, 25 – 127; Срејовић, Лаловић, 1991; Wilkes, 1993, 77 – 82; Srejović, 1993, 29 – 53; Vasić, 1993, 118 – 147; виж тук фиг. 17). Проучването на повечето от тях е започва сравнително неотдавна и продължава в момента. Това оказва влияние върху актуалната им интерпретация.

Сред ограден двор в югозападния ъгъл на **Romuliana** е проучена сравнително ограничена по размери, кръстовидна в план сграда с правоъгълни помещения (фиг. 17/E). Повечето от тях са с подови мозайки и стенописи. Изказано е предположение, че въпросната сграда е замислена като „монументален триклиниум на Ромула“ (Срејовић, 1985, 53 – 57, 63; Срејовић, Лаловић, 1991, 12 – 13; Vasić, 1993, 146 – 147). Идентификацията с Ромула, майката на Галерий, е твърде хипотетична. Спорно е и жилищното предназначение изобщо на тази сграда. В нея например няма нито едно отопляемо помещение – факт, трудно съвместим с концепцията за синхронното представително жилище.

В североизточния ъгъл на **Romuliana**, на площ от около 3000 м^2, е разположен обособен перистилен комплекс (фиг. 17/D3). Официалният му вход е от изток. На срещуположната западна страна на правоъгълния перистилен двор се намира голяма едноапсидна зала с много солиден градеж. Тя е имала горен етаж и фрески по стените. Останалите двадесетина помещения са в процес на изследване (Vasić, 1993, 134 – 135). Жилищните функции на този комплекс изглеждат почти сигурни. При отсъствието на данни за друга приемна интерпретацията на солидната му едноапсидна зала би следвало да е полифункционален **triclinium**[27]. Споменатото по-горе определение „триклиниум на Ромула“ приляга именно на тази зала. Доколкото презумпцията за отделно жилище на Ромула има основания, то това жилище като цяло би следвало да се идентифицира с представения комплекс.

Най-просторен, най-богато украсен и най-сложен като план е жилищният комплекс в северозападната част на **Romuliana** (фиг. 17/D1-D2). Простиращата се върху 4000 м^2 същинска резиденция на император Галерий е един от най-добрите архитектурни примери за инзвънредния, стигащ до ирационалност стремеж към лукс на късноримския елит изобщо. Общият план на комплекса създава впечатление за хаотично свързване и натрупване на множество представителни компоненти (фиг. 18). Главният вход е от югоизток. Три издължени правоъгълни галерии, разположени П-образно, формират облика на южната част на комплекса – D1/1, D1/3 и D1/4. Между тях има дворно пространство – D1/2. Подовете на галериите са покрити с мозайки. В западната стена на D1/3 е вградена малка апсидна ниша за статуя. Сходно, но доста по-голямо по размери съоръжение има при източната стена на D1/4. В подовата мозайка на D1/4 са изобразени ловни сцени. Проучвателите предполагат, че D1/4 е централната зала на комплекса, която е служила за аудиенции. Чрез вход в близост до апсидната ниша тя се свързва с едно осмоъгълно в план помещение с подова отоплителна инсталация – D1/5. Допуска се, че в него се е помещавал императорският гардероб. Други два входа в северната стена на D1/4 водят към красив перистилен двор с мраморен фонтан – D1/6, който осигурява достъп до всички останали части на комплекса. В ос с фонтана е тържественият вход на голяма едноапсидна зала с отоплителна инсталация, фигурални подови мозайки и мраморни стенни облицовки – D1/7. Запазено е мозаично изображение на Дионис. Допуска се, че D1/7 е **triclinium**. Колоните от портика на D1/6, които са пред входа на D1/7, са по-високи от останалите колони на същия портик. Източно от зала D1/7 се разполагат правоъгълен двор с тристранен портик – D1/8, и една интересна сграда с вписани триконх, тетраконх и кръгъл вестибюл – D1/9-11. Коридорите на портика при D1/8 са с подови мозайки. Кръглият вестибюл D1/9 също е с подова мозайка, а подовете на тетраконха D1/10 и триконха D1/11 са в **opus sectile**. Тетраконхът има и подподови отоплителни канали. Югозападно от триконха и източно от перистила D1/6 има две четириъгълни помещения, които са били отопляеми и в които са открити останки от басейни и водопроводи – D1/12 и D1/13. Източно от тях се намират ограничено дворно пространство с неправилна форма – D1/14, и малка едноапсидна зала с подова мозайка и отоплителна инсталация – D1/15. В частично изследваната северозападна част на комплекса са установени десетина помещения, повечето от които са групирани около голям двор с портици със зидани пилони – D2/1-9. Предполага се, че тези помещения са с обслужващи функции (Чанак-Медић, 1978, 97 – 119; Срејовић, Лаловић, 1991, с. 10; Wilkes, 1993, p. 79; Vasić, 1993, 129 – 134)[28].

Смятам, че има основания за ревизия на предложената функционална характеристика. Общият план и схемата на вътрешните комуникации на същинската резиденция на Галерий показват ясно, че перистилният двор D1/6 е обединителният ѝ център (фиг. 18). В този смисъл определянето на залата или по-точно галерията D1/4 като централна не е коректно. Най-важната връзка на перистила D1/6 не е с галерията D1/4, а с голямата едноапсидна зала D1/7. Докато залата D1/7 притежава характерния за официалната приемна апсиден придатък, то галерията D1/4 няма такъв, а има просто апсидна ниша за статуя[29]. За разлика от залата D1/7 галерията D1/4 няма отоплителна инсталация. Доводи за по-голямата значимост на първата в сравнение с втората предоставят и мозаичните им изображения[30]. Следователно като основна официална приемна (**aula**) на резиденцията може да се определи едноапсидната зала D1/7 (фиг. 21/C). Използването на галерията D1/4 за приеми не е изключено, но те ще да са били с опростена процедура или за посетители от по-нисш ранг. В този смисъл е допустимо и интерпретирането на D1/4 като външна приемна. С оглед на общия план (фиг. 18 и 21/C) цялата южна част на комплекса би могла да се разглежда като многосъставна входна галерия с нарстваща репрезентативност по посока на движението в нея – от D1/1 през D1/3 към D1/4. Тя предизвиква асоциация за тържествена процесия. В това е и обяснението на наличието ѝ.

Определянето на октагона DI/5 като помещение за обличане и измиване на императора (Чанак-Медић, 1978, 117 – 118) не се основава на конкретни данни и е твърде хипотетично. Мястото му – в двора DI/2 (фиг. 18), е по-скоро указание за павилион за почивка (**diaeta**).

Първоначално обсъжданата интерпретация за сградата с вписани триконх, тетраконх и кръгъл вестибюл в североизточния ъгъл на комплекса – D1/9-11 (фиг. 18), е баня, въпреки че отсъствието на басейни, водопроводи и канали за отходни води се съзнава като пречка за подобна интерпретация (Чанак-Медић, 1978, 107 – 110). В по-късните публикации въпросната сграда се приема за баня без коментар (Wilkes, 1993, p. 79; Vasić, 1993, p. 133; Corlaita, 1995, 849 – 850). Следва да се изтъкне обаче, че отсъствието на изредените съоръжения не би било пречка за интерпретирането на сградата като трапезария (**triclinium**) (фиг. 21/C). Относно банските звена на същинската резиденция по-подходящи „кандидати" са например отопляемите помещения D1/12 и D1/13 (фиг. 18), в които са установени басейни и водопроводи[31].

Отсъствието на значителна баня в същинската резиденция на Галерий не би било учудващо предвид наличието на самостоятелни бански постройки в **Romuliana**[32]. Една такава се изследва в момента в югоизточната част на защитената площ (Лаловић et al., 1997, 199 – 203; Лаловић et al., 2000, 283 – 285; виж тук фиг. 17/H). По-озадачаващо е отсъствието досега на данни за собствено жилищен тракт на резиденцията. В този контекст би могло да се допусне, че помещенията или поне някои от помещенията в северозападната ѝ част – D2 (фиг. 18), са стаи за лично ползване (**cubicula**) от страна на императора и фамилията му.

Малката едноапсидна зала D1/15 и неправилният двор D1/14 вероятно принадлежат към намиращия се южно от тях скромен по размери комплекс D5 (Vasić, 1993, p. 135, 139, fig. 57; виж тук фиг. 18), който се явява междинно и свързващо звено в архитектурата на северната част на **Romuliana** (фиг. 17/D5) и за който може да се допусне, че е жилище на икономa (**vilicus**) на резиденцията[33]. Така залата D1/15 би се оказала естествен **triclinium** на въпросното жилище.

Romuliana запазва представителния си вид до към средата на V в., но още от средата на IV в. започват промени в отделните комплекси и постройки. Към края на IV в. външната приемна на същинската резиденция D1/4 е преустроена в християнска базилика. Това се тълкува като признак за трансформирането на **Romuliana** в център на църковно имение (Чанак-Медић, 1978, 127 – 133, 163 – 170; Срејовић, Лаловић, 1991, с. 8, 16 – 17; Srejović, 1993, p. 53; Mircović, 1996, p. 66).

Последният обект, на който ще се спра, е частично изследваната вила от края на III – IV в. в кв. Филиповци, гр. София (фиг. 1, провинция **Dacia mediterranea**). Разкритото от жилищния ѝ комплекс не включва аудиенциална зала или същинска трапезария, но все пак има отношение към разискваните тук проблеми. Разкрита е представителна полукръгла колонада с подови мозайки. Диаметърът ѝ достига 40 м. В централния сектор на колонадата е съоръжен басейн (**impluvium**), ограден с херми. Зад басеина има правоъгълна „стая... за отмора" (Станчева, 1983, с. 35; Станчева, 1985, 76 – 82; виж и Динчев, 1997, с. 52, обр. 43, 44; виж тук фиг. 22/C). Въпросната „стая" е всъщност открита екседра, която вероятно е била използвана за лятна трапезария.

* * *

Съгласно ранга или степента на представителност разгледаните сгради и комплекси от диоцезите **Thracia** и **Dacia** могат да се класифицират в три групи: полупредставителни или частично представителни жилищни сгради; представителни жилищни сгради и комплекси; резиден-

ции, т. е. най-големите и най-представителните жилищни комплекси[34]. Към първата група биха могли да се отнесат вилните жилища при с. Поскурице и с. Макреш, по-малката жилищна сграда във вила № 2 край **Montana** и, евентуално, частично разкритата „вила с централен коридор" в **Mediana**, предполагаемият **domus vilici** „D5" в северната зона на **Romuliana**, представеният **domus** от **Istros** и т. нар. **domus ecclesie** в средната зона на **Iustiniana Prima**. Всички останали са безспорно представителни жилища, като част от тях могат да се определят за резиденции (**praetoria, palatia**) в смисъла на посоченото определение[35]. Засега това са комплексите от **Abritus**, **Ratiaria**, **Subradice** и **Storgosia**, двата комплекса от **Augusta Traiana**, архиепископското жилище в **Iustiniana Prima**, централните комплекси в **Mediana**, **Scretisca** и **Romuliana** (фиг. 1)[36].

Въпреки че поради частична проученост не всички от разгледаните късноантични сгради и комплекси могат да бъдат архитектурно-типологически определени, прегледът доказва предпочитанието към перистилния тип жилище сред обществения елит на **Thracia** и **Dacia**. С вътрешни перистилни дворове са повечето от големите комплекси – тези в **Abritus**, **Subradice**, **Augusta Traiana** (комплексите **intra** и **extra muros**), **Mediana** (същинската резиденция и т. нар. вила с конхи), **Scretisca**, **Romuliana** (същинската резиденция и североизточният комплекс) (фиг. 3, 7, 10-15, 17/D1-D3, 18, 19/A и C, 20/A-C, 21/A-C). С вътрешен двор с дву- или тристранен портик е и частично разкритата сграда „Ейрене" в **Philippopolis**.

Цялостно изследваните жилища в североизточната част на **Romuliana**, в **Abritus**, в **Subradice** или същинската резиденция **Mediana** например са сравнително компактни комплекси, организирани около един единствен перистилен двор (фиг. 3, 10, 14, 17/D3, 19/A, 20/A, 21/A). Това е най-разпространеният вид перистилно жилище и привеждането на аналогии в случая е излишно.

Същинската резиденция в **Romuliana** включва два перистила плюс още един вътрешен двор с тристранен портик (фиг. 17/D1 и D2, 18, 21/C). Наличието на две до три представително оформени, но сравнително ограничени по размери вътрешни дворни пространства не е необичайно явление в късноантичната жилищна архитектура. Паралели в това отношение са например споменатите вилни жилища при Rioseco de Soria (фиг. 22/B), Desenzano (фиг. 20/H) и Piazza Armerina (фиг. 21/D). С два неголеми представителни двора е и основният жилищен комплекс на вилата в м. Чаталка, Старозагорско (фиг. 1, провинция **Thracia**), която е по-ранна, но функционира до края на IV в. (Николов, 1984, 9 – 10, 12 – 17, обр. 6, 7, 14 – 21). Резиденцията **Scretisca** също има втори вътрешен двор, вместен в северното ѝ крило, но нейният главен перистилен двор е многократно по-голям (фиг. 15 и 21/B).

Комплексите от **Abritus** (фиг. 2 и 19/A) и **Scretisca** (фиг. 15 и 21/B) имат и външни портици пред южните си фасади. Комбинирането на външен портик и перистил е сравнително често явление – например при споменатата в увода вила край Löffelbach (фиг. 20/G), при повечето от по-големите вили в Pannonia (Thomas, 1964, 357 – 361, Abb. 172, 173; Thomas, 1980, 292 – 293, 314 – 315, fig. 55, 56) и т. н. Аналогична в това отношение е и централната сграда на вилата край с. Мадара, Шуменско (фиг. 1, провинция **Moesia inferior**), която е по-ранна, но функционира през IV в. (Дремсизова-Нелчинова, 1984, 75 – 78, 92, 113 – 114, обр. 1, 22).

Външният портик е отличителен за най-разпространения тип жилище в северозападните и средноевропейските провинции на Римската империя – т. нар. вила с фасаден портик, чийто по-развит вариант е с две странични, издаващи се пред фасадата и ограничаващи портика помещения (corridor/porticus – villa with pavillions; villa à galerie de facade et tours/pavillons d'angle; Portikusvilla mit Eckrisaliten)[37]. Жилищата от този тип са без вътрешен двор – например централната сграда на споменатата в увода имперска вила при Konz (фиг. 20/F). Според публикуваната информация, без вътрешен двор и с представителен външен портик откъм северната фасада е т. нар. резиденция източно от централния площад на **Philippopolis**.

Жилищният комплекс в северното предградие на **Remesiana**, централната сграда на вила № 2 край **Montana** (фиг. 2 и 19/B), разгледаният **domus** от **Istros** (фиг. 5 и 19/F) и сравнително скромното жилище D5 (**domus vilici** ?) в северната част на **Romuliana** (фиг. 17/D5) имат вътрешни дворове, но без портици или поне без перистилни портици (т. нар. cortyard houses). В известния план на комплекса от предградието на **Storgosia** (фиг. 13 и 20/D) също липсват портици покрай вътрешния двор в жилищната му част[38].

Някои от по-малките жилищни сгради – на вилите при с. Поскурице и с. Макреш, на вила № 1 и на вила № 3 край **Montana**, по-малката жилищна сграда във вила № 2 край **Montana** или т. нар. вила с централен коридор в **Mediana**, са без вътрешни дворове. При първите помещенията са групирани в блок (т. нар. hall houses). При последната освен централния коридор има и външен портик, който я доближава до типа жилище с фасаден портик.

Архиепископската резиденция на **Iustiniana Prima** (фиг. 9 и 19/H) трудно може да се вмести в чистите типологически схеми за жилищната архитектура. Формално централната ѝ сграда с голямата кръстовидна приемна зала е постройка с групирани в блок помещения. Уличната колонада пък пред входната фасада на тази и на останалите постройки на резиденцията предизвиква асоциация с жилищата с фасадни портици.

Всички разгледани сгради и комплекси от **Thracia** и **Dacia** имат и същински жилищни помещения – спални и всекидневни (**cubicula**), и помещения със сервизни или стопански функции. Естествено, селищният контекст предопределя различия във вида на стопанските помещения. Магазините в южния край на комплекса в **Abritus** например (фиг. 3 и 19/A) нямат място в едно вилно жилище. Селищният контекст предопределя и една съществена разлика в структурно отношение. Поради ограниченото пространство градските жилища по правило са компактни домакински комплекси. При вилите и особено при големите вилни комплекси повечето стопански постройки и съоръжения са вън от очертанията на архитектурните комплекси на централните им жилища.

Важно съставно звено на представителното късноантично жилище е и неговата баня. При комплекса от **Subradice** и при резиденциите **Scretisca** и **Mediana** например баните са включени в самите жилищни комплекси или са в непосредствена близост до тях (фиг. 20/A, 21/A и B). Банска постройка е разкрита и непосредтвено до югозападния ъгъл на комплекса в **Abritus** (Иванов, Стоянов, 1985, с. 14, 31 – 34, обр. 9/X)[39]. Тази ситуация е обичайна за късноантичната жилищна архитектура изобщо (фиг. 20/G, 21/D, 22/B и E). В **Thracia** и **Dacia** не липсват обаче и примери за по-отдалечено ситуиране на баните спрямо жилищните сгради – например при вили № 2 и № 3 край **Montana** (Александров, 1980, с. 12, 22 – 27; Александров, 1984, с. 12, 29 – 31), които също имат външни паралели (фиг. 20/H).

Понякога късноантичните частни бански постройки или помещения създават проблеми на изследователите на съответните жилищни комплекси предвид отграничаването им от публичните, приемните помещения и зали с усложнен план – основният предмет на изследване в тази студия. Все пак общото разпознаване на приемните помещения и зали е по-лек проблем в сравнение с проблема за точната им интерпретация.

Както вече посочих в увода, при наличие на една приемна същата следва да се интерпретира като полифункционална трапезария, независимо от нейния план. Няма особени основания за съмнение именно в тази интерпретация на едноапсидните помещения във вилите при с. Поскурице и с. Макреш, във вили № 1 и 3 край **Montana**, в т. нар. вила с централен коридор в **Mediana**, в т. нар. **domus ecclesie** в **Iustiniana Prima** (фиг. 19/G), на едноапсидната зала в жилищния комплекс от **Istros** (фиг. 19/F) или например на триконха в т. нар. вила с конхи в **Mediana** (фиг. 19/C) и на октагона в представената сграда от **Naissus** (фиг. 19/D).

Теоретично сходна би следвало да бъде интерпретацията и на разпознатите единствени приемни в някои други жилищни комплекси – например на едноапсидната зала в комплекса от **Abritus** (фиг. 19/A), на едноапсидната зала на северозападния комплекс на **Romuliana** (фиг. 17/D3) и на кръстовидната в план зала на архиепископската резиденция на **Iustiniana Prima** (фиг. 19/H). По-значителните размери и по-представителният вид на тези жилищни комплекси като цяло и на самите зали в частност обаче пораждат известни съмнения за неразпознати други приемни в техните структури или поне предполагат един по-официален характер за въпросните зали в рамките на дефиницията „полифункционална трапезария“.

Коректно е в рамките на тази дефиниция да остане засега и интерпретацията на представителните едноапсидни публични зали в някои частично изследвани комплекси като този от **Ratiaria** например (фиг. 19/E). Редно е също така да се направи уговорката, че при пълното проучване на тези комплекси ситуацията може да се промени.

Актуалната информация по отношение на интерпретацията на големите едноапсидни зали на комплексите от **Subradice** и от североизточното предградие на **Augusta Traina** позволява известно придвижване от „полифункционална трапезария“ към „аула“. Причината е в наличието на „кандидати“ за същински трапезарии – едно апсидно помещение при първия (фиг. 20/A) и едно октагонално помещение при втория (фиг. 20/B). Все пак отъждествяването на тези помещения със същинските трапезарии все още не е безспорно.

От **Thracia** и **Dacia** има и безспорни примери за представителни жилища с аудиенциални зали и същински трапезарии – в югоизточната част на защитената площ на **Augusta Traina** (фиг. 20/C), в предградието на **Storgosia** (фиг. 20/D), в **Mediana** (фиг. 21/A) и **Scretisca** (фиг. 21/B). Общо за всички е съседното разположение на двете приемни, правоъгълният едноапсиден план на аулите и по-големите размери на аулите в сравнение с трапезариите. При комплексите от **Storgosia** и **Mediana** ситуирането на приемните може да се определи като централно, а при

комплексите от **Augusta Traina** и **Scretisca** – като ъглово. При комплекса от **Augusta Traina** трапезарията е двуконх, при резиденция **Scretisca** – по всяка вероятност триконх, а при комплекса от **Storgosia** – октагон. При резиденция **Mediana** трапезарията е с усложнена конфигурация, наподобяваща в план триконх.

С пряката връзка между аули и трапезарии, от една страна, и с ясното разграничение по план и размери между първите и вторите, от друга страна, изредените комплекси от **Augusta Traina**, **Storgosia**, **Mediana** и **Scretisca** съставляват важна, дори еталонна серия от примери за изследването на късноантичната жилищна архитектура в пределите на Империята изобщо. Разбира се, това не означава, че те са без аналогии. Съседно разположение между голяма едноапсидна аула и по-малка триконхална трапезария има например при т. нар. дворец на Теодорих в **Ravenna** (фиг. 21/E). Аналогична ситуация, но с трапезария с полигони показва например плана на вилата в Löffelbach (фиг. 20/G). В първия случай общото ситуиране на приемните е ъглово, а във втория – централно.

От **Thracia** и **Dacia** засега няма сигурно установено жилище с външна приемна и полифункционална трапезария като т. нар. дворец на управителя на **Aphrodisias** например (фиг. 22/A)[40]. Известен е обаче жилищен комплекс, който вероятно включва три приемни, включително и външна. Това е същинската резиденция в **Romuliana** (фиг. 21/C). Според предложената тук интерпретация външна приемна е правоъгълната зала южно от главния перистил (фиг. 18-D1/4), а аула – правоъгълната едноапсидна зала северно от последния (фиг. 18-D1/7). За същинска трапезария изглежда е използвана сградата с вписани тетраконх и триконх в североизточния ъгъл на резиденцията (фиг. 18-D1/9-11).

Публичните зали на резиденцията в **Romuliana** не са непосредствено съседни, но са свързани чрез дворни пространства и не са обособени като във вилите при Piazza Armerina (фиг. 21/D) и Rioseco de Soria (фиг. 22/B) например. Аулата в **Romuliana** е с обичайната форма. Макар и с нестандартно, двусъставно планово решение предполагаемата трапезария тук може да се приеме като вариант на поликонхалните трапезарии от вида на тази в т. нар. къща на Бакхус в Djemila например (фиг. 21/F). С нестандартен план е и външната приемна в Romuliana, която няма преки аналогии. В сравнение с външните приемни в жилища като това от **Aphrodisias** (фиг. 22/A) тя е доста по-представителна. Това е обяснимо предвид разликата в ранга на съответните собственици.

Наличието на три приемни е сравнително рядко явление. Поради това, въпреки различията в плановете, интерес предизвиква сравнението между същинската резиденция в **Romuliana** и основния жилищен комплекс в южната част на синхронния и недалечен **Spalatum**. Функцията на външна приемна в резиденцията на Диоклециан изпълнява правоъгълна зала, която заедно с един кръгъл в план вестибюл е в ос с главната улица и със северната порта (фиг. 22/E). Именно улицата в случая дава възможност за церемониален подход (**adventus**) към резиденцията. При резиденцията на Галерий, където такава улица няма, проблемът за тържествения подход е решен оригинално чрез дългата, но не линейна, а П-подобна галерия, чиято последна и най-представителна част всъщност е външната приемна (фиг. 18-D1/1, 3 и 4). В резиденцията на Диоклециан аулата е голяма едноапсидна зала, а трапезарията – постройка с усложнен план, чието основно помещение е октагонално. Подобно на резиденцията на Галерий и тук приемните зали не са непосредствено съседни, но връзката между тях не е чрез отделни дворове, а посредством един дълъг портик пред южните им фасади (фиг. 22/E).

Засега информацията за външни, летни трапезарии под открито небе в жилищните комплекси от **Thracia** и **Dacia** е сравнително оскъдна[41]. Най-достоверна изглежда една такава трапезария в правоъгълната екседра на полукръглата колонада на вилата в кв. Филиповци, София (фиг. 22/C). Предположение за открита полукръгла екседра, респ. за лятна трапезария, в южното крило на жилищния комплекс от **Storgosia** поражда планът му (фиг. 13 и 20/D). Подобна екседра, респ. трапезария, не е изключена и при сградата „Ейрене“ в **Philippopolis**[42].

Косвено указание за външни, летни трапезарии са парковите градини (**horti**). Почти сигурно е наличието на такива в големите перистилни дворове на резиденциите **Scretisca** и **Mediana** (фиг. 14, 15, 20/A и B). Градините са съществен компонент в жилищните концепции на римския и късноримския обществен елит, реализиран по-свободно във вилните жилища поради наличието на достатъчно пространство[43]. С големи градини, включително с вътрешна перистилна градина, е например споменатият по-горе вилен жилищен комплекс от IV в. при Montmaurin (Fouet, 1969, 128 – 132; виж тук фиг. 22/D).

Дворното пространство в южната част на същинската резиденция в **Romuliana** вероятно също е било заето от градина, а намиращият се в неговата площ отопляем октагонален павилион може би е споделял функциите на външната приемна в по-студени дни (фиг. 18-D1/2, 4 и 5, фиг. 21/C).

С няколко изключения известните жилища с едноапсидни, полиапсидни и/или полигонални приемни помещения и зали от диоцезите **Thracia** и **Dacia** се отнасят към края на III – IV в. Част от тях засега не могат да се датират по-точно в границите на този период – например сградите и комплексите от **Abritus**, **Remesiana** (**intra** и **extra muros**) и **Tzoides**. Вероятно към средата или през третата четвърт на IV в. възниква комплексът при **Storgosia**. Данните за повечето от представените жилища обаче редуцират възможностите за началните им дати до края на III и първата половина на IV в. – например сградите и комплексите от Макреш, **Durostorum**, **Ratiaria**, **Naissus**, **Subradice**, **Augusta Traiana** (**intra** и **extra muros**) и **Mediana** (резиденцията и другите две „вили"). Към края на III – средата на IV в., се отнася и появата на трите изследвани вили около **Montana** или поне появата на апсидните помещения в жилищните им сгради. С прецизирана датировка са резиденциите **Romuliana** и **Scretisca**. Първата се изгражда през първото десетилетие на IV в., а втората – в последните години на второто десетилетие на IV в.

Краят на III – средата на IV в., е времето на най-масово разпространение на приемните помещения и зали с едноапсиден и/или с по-усложнен план и в останалите области на Империята. Сред споменатите в изложението по това време са изградени или основно реконструирани вилните комплекси от Konz, Löffelbach, Desenzano, Piazza Armerina, Rioseco de Soria, Montmaurin, както и укрепената резиденция **Spalatum**. Явното влечение към поликонхалните и базиликалните зали в представителната жилищна архитектура от началото на IV в. предпоставя хипотезата, че най-известните от писмените извори зали на двореца на Константин Велики в новата имперска столица са със същата форма – залата **Magnaura** като триконхален **triclinium**, а залата **Augusteus** – като базиликална едноапсидна **aula** (Lippolis, 1994, 288 – 292).

Малко от изредените по-горе сгради и комплекси от **Thracia** и **Dacia** са продължили да функционират след средата на V в. С изключение евентуално на комплекса от **Storgosia** сред тях няма вилни жилища или жилища от открити предградия на градове и други укрепени центрове. Сред тях не е и самостоятелно укрепената резиденция **Romuliana**, както и комплексът в югоизточния ъгъл на защитената площ на **Augusta Traiana**. С по-голяма сигурност днес може да се посочи, че до края на VI в. са използвани комплексите от **Abritus**, **Ratiaria** и **Tzoides**. Най-значителна реконструкция след средата на V в., запазваща първоначалния план, е засвидетелствана при този от **Ratiaria**.

Засега от **Thracia** и **Dacia** няма сигурен пример за жилище с две приемни зали, което да е изградено през V – VI в. От споменатите в прегледа само частично изследваното епископско жилище в **Bargala** датира от V в.[44] Към края на V – началото на VI в., се отнася разгледаният **domus** от **Istros**, а към втората четвърт на VI в. – т. нар. **domus ecclesie** и архиепископската резиденция в **Iustiniana Prima**. Нито едно от тези жилища не е перистилно. Това от **Istros** и въпросният **domus ecclesie** са твърде скромни в сравнение с представителните жилищни комплекси от края на III – IV в. Сравнима с последните по размери и украса е само архиепископската резиденция на **Iustiniana Prima** (виж фиг. 19, 20/A-D, 21/A-C). Кръстовидният план на нейната приемна зала няма преки аналогии в по-ранните и в синхронните късноантични жилищни комплекси.

Очевидно е, че за разлика от предходния период (краят на III – IV в.), когато в **Thracia** и **Dacia** се появяват едни от най-характерните и най-представителните образци за новите тенденции в жилищната архитектура в пределите на Империята изобщо, новоизградените през V – VI в. местни примери за тези тенденции са твърде ограничени като брой и, с едно изключение, като степен на представителност. По-малко в сравнение с предходния период са аналогичните примери и от югозападната част на Балканския полуостров, от Италия, Северна Африка и Мала Азия, но сред тях има ред представителни градски жилищни комплекси, някои от които бяха споменати в изложението – епископската резиденция на **Stobi** (фиг. 20/E), т. нар. дворец на Теодорих в **Ravenna** (фиг. 21/E), т. нар. къща на Бакхус в Djemila (фиг. 21/F), т. нар. дворец на управителя на **Aphrodisias** (фиг. 22/A) и т. н. Разбира се, направеният тук извод относно жилищната архитектура в **Thracia** и **Dacia** през V – VI в. отразява актуалното състояние на проучванията и не може да се смята за окончателен.

Поради актуалното състояние на проучванията и всеки един опит за детайлно очертаване на регионална специфика по отношение на жилищната архитектура в границите на диоцезите **Thracia** и **Dacia** би бил преждевременен. Все пак не може да не се отбележи, че повечето от известните днес късноантични жилища с едноапсидни, полиапсидни и/или полигонални приемни са концентрирани в двете едноименни провинции на диоцеза **Dacia** (фиг. 1). В тези провинции се намират и най-големите жилищни комплекси, познати изобщо от двата диоцеза – резиденциите **Mediana**, **Scretisca** и **Romuliana**.

Логично е да се допусне, че значителният брой жилища от края на III – IV в. с модните за това време приемни помещения и зали е аргумент за и израз на просперитета на **Dacia ripensis** и **Dacia mediterranea**[45]. Вероятно една от причините за просперитета на тези провинции непосредствено след учредяването им е заселването в тях на многобройно романизирано население от изоставените римски отвъддунавски провинции (виж Velkov, 1977, p. 261, и цит. там извори). Конкретна причина за появата на големите резиденции е важното политическо значение, което имат **Dacia ripensis** и **Dacia mediterranea** в края на III – началото на IV в., и което отчасти се дължи на факта, че в тях са родните места на Констанций Хлор, Галерий, Константин Велики, а може би и на още някой от управлявалите по това време императори (Петровић, 1994, 14 – 15; Mirković, 1996, p. 62, not. 21, p. 65, 67; Srejović et al., 1996, 231 – 235; Томовић, Васић, 1997, с. 9, 31 – 33; виж и цит. там извори)[46].

Въпросът за идентификацията на **Mediana**, **Scretisca** и **Romuliana**, както и на останалите големи жилищни комплекси с едноапсидни, полиапсидни и/или полигонални приемни зали от диоцезите **Thracia** и **Dacia** е последният, който ще обсъдя тук.

Проблематиката за идентификацията на най-представителните жилища или, по друг начин казано, дворцовата проблематика има собствено развитие в съвременната историография за късната античност. Първоначално доминира идеята за един еталонен дворцови план (Dyggve, 1941, 48 – 55). Успоредно с нея се проявява склонност към официална, административна идентификация на откриваните на различни места по-представителни късноантични жилищни комплекси. По-късно идеята за някакъв особен дворцови план се отхвърля. Отрича се и възможността за идентификация на късноантичните жилища според техните планове, размери и украса (виж: Duval, 1984, 456 – 457, 464 – 469; Duval, 1992, 137 – 141; и цит. там по-ранни публикации на същия)[47]. Стремежът да се припознава всяко по-представително жилище като дворец или резиденция на висш имперски магистрат е свръхинтерпретативно увлечение, но и категоричното отричане на възможността за идентифициране на дадено жилище чрез данните за структурата, мащаба и украсата му е залитане в другата крайност. Коректната идентификация може да бъде само конкретна и тя изисква отчитане на информацията както за съответния комплекс, така и за неговия контекст[48].

Идентификационни определения за някои от обсъжданите жилищни сгради и комплекси от **Thracia** и **Dacia** бяха използвани още при представянето им в прегледа. Такъв бе случаят и с обекта, чието местно съвременно название е Гамзиград (фиг. 17). Няма да е излишно да спомена тук, че до неотдавна идентификацията на този обект като резиденция на император Галерий имаше сериозен опонент в лицето на цитирания по-горе N. Duval (виж конкретно: Duval, 1987, 61 – 84; Duval, 1992, p. 138, 140). След откриването на архитектурен детайл с името **Felix Romuliana** обаче тази идентификация няма как да бъде оспорена (Срејовић, 1985, 54 – 63; Срејовић, 1987, 87 – 93; Srejović, 1993, 35 – 39; Wilkes, 1993, 77 – 78, 127; Mircović, 1996, 65 – 66; виж тук фиг. 1). Укрепената резиденция на Галерий носи името на неговата майка Ромула и по всяка вероятност е в неговото родно място. Същинската резиденция на Галерий е комплексът в северозападната част на **Romuliana** (фиг. 17/D1-2, 18, 21/C). За също представителния комплекс в североизточната част на защитената площ може да се допусне, че е жилището на майката Ромула (фиг. 17/D3). Наличието на последното е специфична особеност и важно допълнение към структурата на **Romuliana**, но не променя нейното основно предназначение. То е идентично с това на **Spalatum** – укрепената резиденция на Диоклециан, в която същият се е настанил след оттеглянето си от престола (фиг. 22/E). Друг е въпросът, че поради преждевременната смърт на Галерий в 311 г. **Romuliana** твърде малко е използвана по първоначалното си предназначение. Съдбата ѝ към средата на IV в. не е много ясна. Предполага се, че в края на IV в. вече е трансформирана в център на църковно имение (виж напр. Mirković, 1996, p. 66, и цит. там публикации).

Огромните размери и монументалният вид на единния архитектурен комплекс на резиденция **Scretisca** (фиг. 15, 16, 21/B), както и неговата начална дата – към края на 20-те години на IV в., дават основания да се допусне, че честите посещения на Константин Велики в близката **Serdica** (фиг. 1) са причина за неговото изграждане и че императорът е отсядал в него[49]. За разлика от **Romuliana** и **Spalatum**, **Scretisca** обаче не е замислена като постоянна резиденция за абдикирал император. Същевременно тя не е и основна императорска резиденция като двореца на Константин Велики в **Constantinopolis** например. Още с изграждането на **Scretisca** е било ясно, че пребиваването на императора в нея ще е временно и епизодично, което не е учудващо, като се има предвид начинът на живот по това време[50]. Това предполага нейната поддръжка да е ангажимент на местната провинциална власт. Ангажиментът обаче е създавал и възможности за ползване на резиденцията от управителите на **Dacia mediterranea**, особено след смъртта на

Константин Велики в 337 г. В този смисъл **Scretisca** може да се определи и като държавна резиденция изобщо[51]. За разлика от **Romuliana**, **Scretisca** е запазила функциите си до към средата на V в.

Като императорска резиденция, ползвана също от управителите на **Dacia mediterranea**, се предполага и централният жилищен комплекс в **Mediana** (Петровић, 1994, с. 39). Не отхвърлям напълно тази възможност, но ще изтъкна, че достоверността ѝ изглежда определено по-малка в сравнение с аналогичната възможност за идентификация на резиденция **Scretisca**. В случая от значение е не толкова двукратно по-малката площ на резиденция **Mediana** (фиг. 14, 21/A), а отдалечеността ѝ от провинциалната столица **Serdica** (фиг. 1). За резиденция **Mediana** има и епиграфски засвидетелстван „кандидат-собственик". Върху две статуетки, открити тук, има посветителни надписи от лице с тракийското име Ῥουμητάλκης, отбелязано като „ὁ διασημότατος" (= **vir perfectissimus**). Вероятно това е известният от друг късноримски надпис **Val(erius) Rometalca(es)**, който е бил управител (**dux**) на „**Aegypti et Thebaidos utrarumque Libyarum**" (Petrović, 1993, p. 73; Петровић, 1994, 38 – 39). Допускането, че в някакъв момент той е бил управител и на провинция **Dacia mediterranea** (Петровић, 1994, с. 39), не е подкрепено с конкретни данни, докато за трайната му връзка с упоменатите африкански провинции има допълнителен аргумент – статуетките от **Mediana** са от египетски порфир (виж напр. Tomović, 1997, p. 232, 238 – 239). Въпросният Реметалк е държавен служител от най-висок ранг, но предпоставка за кариерата е знатното му потекло. Ако се е разпореждал в **Mediana**, то той най-вероятно го е правил в качеството си на собственик, а самата резиденция би била център на частно или родово имение, а не на императорски **dominium**.

Проучвателите на няколко от разгледаните комплекси са склонни да ги интерпретират като седалища на управители от различен ранг или като административно-обществени сгради изобщо. Така за комплекса с едноапсидната зала в централната зона на **Ratiaria** се предполага, че е резиденцията (**praetorium**) на управителя на провинция **Dacia ripensis** (Kuzmanov, 2000, p. 37, 41; виж тук фиг. 1). Местоположението, началната дата и характеристиките на този частично разкрит комплекс (фиг. 4, 19/E) позволяват подобно предположение, но не го доказват категорично предвид мащаба и разцвета на **Ratiaria** в началото на късната античност[52]. Допълнителен аргумент обаче за държавната, административно-резиденциалната му интерпретация е неговото мащабно възстановяване към края на V – началото на VI в., при което е възпроизведен първоначалният му план[53].

Няма основания за възражения срещу идентификацията на изследвания перистилен комплекс в пътната станция **Subradice** (фиг. 1) като резиденция (**praetorium**) на командира на стационираната тук Първа Аврелианова кохорта (Маджаров, 1990, с. 84). Нещо повече, при доказаното ѝ присъствие в **Subradice** (виж Маджаров, 1986, 45 – 49, 52 – 54, и цит. публикации) и при отсъствието тук на развита селищна структура просто не остава друга възможност за интерпретацията на въпросния комплекс (фиг. 10, 20/A).

Проучвателят на перистилния комплекс от **Abritus** (виж тук фиг. 1) го определя в някои от публикациите си като „собственост на крупен земевладелец" (Иванов, 1956, с. 88), „villa" или „villa urbana" (Ivanov, 1985, p. 69). Изказано е и предположение, че това е официална сграда в „principia style", т. е. щаб на военния гарнизон на **Abritus** (Poulter, 1984, 118 – 119, 125). В случая не би следвало да говори за **villa**, а за **domus**. Друг е въпросът, дали този комплекс е бил притежание на „крупен земевладелец", т. е. частна собственост. Местоположението, монументалният вид и размерите му – твърде значителни предвид мащаба на **Abritus**, както и крайната му дата, съвпадаща с тази на **Abritus** като цяло, са аргументи по-скоро за държавна собственост и административно предназначение. Същевременно неговият план насочва не към **principia**, а към **praetorium** (фиг. 3, 19/A). В случая този **praetorium** би следвало да е резиденция на висш държавен магистрат, съвместявал вероятно функциите на местното военно и цивилно управление (Динчев, 1997, с. 110, с. 114, бел. 242).

Аналогични съображения насочват към аналогична интерпретация и за споменатите постройки от **Remesiana (intra muros)**, **Ulmetum** и **Tzoides** (фиг. 1). Сходна в общи линии е интерпретацията и на представителните жилищни постройки изобщо (без апсидни или полигонални приемни), открити поединично в някои от полуградските укрепени селища на **Thracia** и **Dacia** (виж Dintchev, 2001, 221 – 222, посочените там примери и публикации). Сходна би следвало да е и интерпретацията на разгледания комплекс от предградието на късноантична **Storgosia** (фиг. 1). Тя също е полуградско укрепено селище, поради което е малко вероятно този голям и представителен комплекс (фиг. 13, 20/D) да е частна собственост на някой от нейните жители.

Като резиденция на „управителя" на града през IV – V в. се предполага и жилищният комплекс, разкрит частично в югоизточния ъгъл на **Augusta Traiana** (Калчев, 1992, с. 53; виж тук

фиг. 1). Сам по себе си този комплекс е твърде представителен (фиг. 12, 20/C), но данните за него и за неговия контекст обуславят една по-голяма предпазливост при интерпретацията му. За разлика например от административно-резиденциалните комплекси от **Abritus** и **Ratiaria**, въпросният комплекс от **Augusta Traiana** не е в централната градска зона. Докато видът и размерите на комплекса в **Abritus** са аргумент за **praetorium** на висш имперски магистрат, то в много по-големия градски център **Augusta Traiana** сходните размери и вид на въпросния комплекс не могат да са такъв аргумент[54]. Докато резиденциите от **Abritus** и **Ratiaria** продължават да функционират през VI в., като тази от **Ratiaria** е дори основно реконструирана, то въпросният комплекс от **Augusta Traiana** е изоставен още през V в. Поради това възможността за интерпретирането му като частно жилище на заможен градски род също не бива да се изключва.

Тази възможност следва да се има предвид и за другия разгледан комплекс от **Augusta Traiana** (фиг. 11, 20/B). Като размери и степен на представителност той е сходен с комплекса от **Storgosia** и подобно на него се намира в предградие. Разликата обаче в мащаба и потенциала на **Augusta Traiana** и **Storgosia** не позволява еднакъв подход при интерпретацията или идентификацията на тези два комплекса.

Съображенията, изтъкнати за жилищните комплекси от **Augusta Traiana**, са валидни и по отношение на споменатите жилищни сгради от **Philippopolis** – т. нар. „резиденция на знатен филипополски гражданин, пряко ангажиран с административния и политическия живот на града" (Кесякова, 1999, с. 52) и сградата „Ейрене" (фиг. 1).

Отделна група съставляват комплексите и постройките, които могат да се идентифицират с резиденции на висши представители на църковната институция. Мястото и видът на комплекса с голямата кръстовидна приемна зала не оставят място за съмнение, че той е резиденцията на архиепископа на **Iustiniana Prima** (виж тук фиг. 1, 9, 19/H; за ситуирането на комплекса виж напр. Duval, Popović, eds., 1984, pl. II/6). Достоверна изглежда и идентификацията на епископската резиденция в **Bargala** (фиг. 1). Разпознаването на епископските резиденции е улеснено от факта, че те обикновено са в общи комплекси с епископските катедрали, които пък са най-значителните култови постройки в съответните центрове. Благодарение на това днес вече са известни значителен брой късноантични епископски резиденции от различни области на Империята (виж напр. Müller-Wiener, 1984, 103 – 145; Müller-Wiener, 1989, 651 – 709; виж тук фиг. 20/E, 22/A)[55]. По същия начин са идентифицирани и споменатите по-горе епископски резиденции в **Novae** и **Zikideva** (фиг. 1), които са без апсидни или полигонални приемни.

Определянето на другата разгледана тук сграда от **Iustiniana Prima** (фиг. 6, 19/G) като **domus ecclesie** (Мано-Зиси, 1967, с. 164) има основание доколкото разположението ѝ действително свидетелства за връзка с една от градските базилики (виж Duval, Popović, eds., 1984, pl. II/23). Разбира се, следва да се уточни, че този „църковен дом" е жилищна сграда за някой по-изтъкнат представител на градския клир, ръководил богослужението в близката базилика.

Относно останалите известни жилищни сгради с едноапсидни, полиапсидни и/или полигонални приемни от **Thracia** и **Dacia** (фиг. 1) не са изказвани предположения за някакво официално, административно-резиденциално предназначение. Няма и основания в наличната информация за подобни предположения. Тези сгради по всяка вероятност са частни вилни и градски жилища. Известно пояснение следва да се направи за по-малката жилищна сграда във вила № 2 край **Montana**, за т. нар. вила с конхи (фиг. 7, 19/C) и т. нар. вила с централен коридор в **Mediana**. Те не са основните жилищни ядра в съответните вилни комплекси. Те са жилища на управителите на вилните имения и/или жилища на представители на родовете на собствениците, които поради една или друга причина са пожелали да се обособят от централните жилищни сгради[56].

ЗАБЕЛЕЖКИ

[1]Понякога се употребява и терминът **oeci** (ед. ч. – **oecus**), който също е с гръцки произход. Латинският термин, използван обаче рядко и от латиноезичните антични автори, е **cenationes** (ед. ч. – **cenatio**). Аналогични по смисъл на последния са названията в съвременната научна литература за тези помещения или зали – dining room/s (английски език), salle/s à manger (френски език), Esszimmer/s (немски език), и т. н. В българския език най-адекватното название е трапезария/и.

[2]За разширеното значение на термина **triclinium** виж напр. J.-M. Spieser, 1984, 119 – 121, not. 260, и посочените там изследвания. Разбира се, израз на разширено значение е употребата на **triclinium** (буквално „стая с три легла") и в случай, че леглата за хранене в дадена трапезария не са три.

[3]Идентични с българския превод на **aula/e** – зала/и за официални приеми, за аудиенции, са и съответните названия в останалите съвременни езици – audence hall/s, justice room/s (английски език), salle/s de reception (френски език), Empfangshalle/n (немски език), и т. н.

[4]Тази теза се основава на сведенията на **Sidonius Apollinaris** и **Macrobius** (J. Rossiter, 1991, 200 – 201). Посочените късноантични автори обаче не използват термина **bibliotheca**.

[5]Зад големия триконх във вилата при Desenzano е разположена постройка с две полигонални помещения (фиг. 20/H). Тя изглежда е служила за трапезария на семейството на собственика и за посрещане на най-близки гости, а големият триконх – за приемна, включително трапезария, с по-официален характер (виж: D. Corlaita, 1995, 869 – 873; G. Irelli, 1999, 48 – 50; и цит. публикации).

[6]В някои големи италийски вили от времето на Принципата летните трапезарии са екстравагантни съоръжения с екстравагантно разположение, включително в пещери. Виж напр: A. Stewart, 1977, 76 – 90; W. Macdonald, J. Pinto, 1995, 78 – 116. За декоративните водни съоръжения – фонтани, басейни и др. – в римската и късноантичната жилищна архитектура изобщо виж L. Farrar, 1998, 43 – 44, 62 – 96. За декоративни водни съоръжения в късноантичните градски жилища в Гърция например виж J.-P. Sodini, 1984, 383 – 386.

[7]Цитираните автори не са на едно мнение относно мястото на лятната трапезария (за проучвателя G. Fouet – в централното помещение в северния край на комплекса; за J. Rossiter – в екседрите при северния двор на комплекса; виж фиг. 22/D), но и при двата варианта същата би била с важно място и значение в структурата и плана на комплекса.

[8]В северо- и югоизточния ъгъл на сграда № 1 в централната зона на града има по един „ризалит", т. е. по една малка апсида (К. Маджаров, 1993, с. 142, 182, обр. 154). Свързаните с тях помещения обаче не са с публични функции.

[9]Първоначално по-малката базилика от епископския комплекс в **Novae** погрешно бе интерпретирана като аудиенциална зала на резиденцията в този комплекс. Виж напр. Z. Kalinowski, 1997, p. 81, not. 1, и цит. там публикации.

[10]Леглата и масите за хранене са били преносими, с дървени конструкции. По-траен материал, в случая мрамор, е използван само за плотовете на масите. Поради това установяването на местоположението и формата на леглата и масите често е по косвен път – например чрез орнаментиката и композицията на подовите мозайки в съответните зали.

[11]Възникването на трите изследвани вили край **Montana**, включително на централните им сгради, се отнася от проучвателя им към втората половина на II – началото на III в. (Г. Александров, 1980, с. 53; Г. Александров, 1983, 72 – 73; Г. Александров, 1984, с. 35). Предвид откритите находки и техния контекст тази датировка не е безспорна (В. Динчев, 1997, с. 40). Във всеки случай апсидните трапезарии на централните вилни сгради със сигурност не са факт преди края на III в., тъй като самите апсиди са пристроявани допълнително.

[12]Проучвателите на големия перистилен комплекс в **Abritus** наричат едноапсидната му зала tablinum (Т. Иванов, С. Стоянов, 1985, с. 29). По правило с този термин се означава едно от помещенията на класическото италийско жилище и поради това използването му при характеристиката на жилище от IV в. сл. Хр. е неуместна. Друг е въпросът, че като план, оформление и предназначение италийският **tablinum** (виж напр. A. Brothers, 1996, 41 – 46) се различава съществено от обсъжданите тук зали, включително от упоменатата по-горе.

[13]Масата от централната сграда на вила № 1 е с диаметър около 1,5 м, без украса. Авторът я определя като „кръгла" (Г. Александров, 1983, с. 52), но не е ясно дали откритите фрагменти описват цял кръг, т. е. не е изключена и sigma-подобна форма. При централната сграда на вила № 3 са открити фрагменти от две маси. Първата е „кръгла" (?), с диаметър около 1,3 м, без украса. Втората е sigma-подобна, като по периферията ѝ има „арковидни вдлъбвания" (Г. Александров, 1984, с. 14, 39, обр. 4).

[14]Наличието на вход в апсидата при сградата от **Tzoides** поставя под въпрос причисляването ѝ към останалите изредени тук постройки. В обнародваните съобщения не е уточнено откога е този вход. Ако входът е от ранната фаза на сградата, то тя поначало не е имала едноапсидна зала в приземния си етаж. Остава обаче възможността за приемна зала със същата апсида на твърде вероятния горен етаж на сградата.

[15]Според проучвателите строителният период, в който е пристроена апсидата към югоизточната зала на сградата „Ейрене", се отнася към втората половина на V в. (З. Каров, М. Боспачиева, 1989, с. 136, 149). Тяхното мнение обаче не е подкрепено с данни за датиращи находки от съответния пласт. Сградата „Ейрене" е в централната равнинна зона на **Philippopolis**, която след средата на V в. драстично променя своя облик (виж напр. L. Botusarova, E. Kesjakova, 1983, 271 – 273) и която вече не е могла да бъде надежно защитавана от римските крепостни стени. Поради това поддържането и разширяването на тази представителна жилищна сграда след средата на V в. изглежда малко вероятно.

[16]Сходни планови решения има при гробничната и култовата християнска архитектура, но късноантично жилище с подобен план не е известно. Определено неприемливо е и определянето на разкритите помещения от интересуващата ни сграда като „хореуми – силози за зърнени храни" (С. Бобчев, 1989, с. 50).

[17]Относно двете ъглови полигонални помещения се посочва, че „тяхното разположение и начин на изграждане предполагат фортификационно предназначение" (Хр. Буюклиев et al., 1991, с. 126), т. е. тези помещения се визират като кули. Ако тук обаче действително имаше ъглови кули, то те биха били вън, а не в очертанията на представителното западно крило на жилищния комплекс. Друг е въпросът, че кули с квадратен отвън и осмоъгълен отвътре план не се строят през IV – VI в.

[18]Разкритите останки от този комплекс днес са експонирани в сградата на централната пощенска станция на Стара Загора.

[19]Една по-ранна начална дата на комплекса в сравнение с тази на укрепената **Storgosia** би подкрепила тезата за първия като **villa rustica**. Подобна възможност обаче би означавала още поява на укрепеното селище след изоставянето на комплекса. Досега не е известен пример за синхронно и съседно функциониране на структури на една голяма вила и на едно селище от вида на късноантичната **Storgosia** (за последната виж В. Динчев, 1999, с. 17, и цит. там публикации). Особеностите в градежа – със сполии (И. Велков, 1943, с. 275), и в плана на комплекса не могат да датират точно, но все пак свидетелстват за късноантична датировка изобщо. Самото синхронно функциониране на комплекса и укрепеното селище, което може да се предполага поне до средата на V в., също опровергава подобна възможност.

[20]В октагоналното помещение на комплекса са открити монети на император Юстиниан I (И. Велков, 1943, с. 275). Те дават **terminus post quem**, но не е сигурно дали за края на неговото функциониране или за някакво преизползване на неговите останки. Най-ранната възможна крайна дата за комплекса е към средата на V в., когато **Storgosia** е била засегната от хунските нашествия. Фактът, че към средата или през втората половина на VI в. неговите градежи са били в добро състояние (дори и в случай, че са преизползвани) също е указание срещу крайна дата преди средата на V в.

[21]На представения план на резиденция **Mediana** (фиг. 14) банската постройка не е нанесена. Символично съм отбелязал нейното място при сравнителните табла (фиг. 21/A).

[22]Разкопките на тази резиденция, чиито останки се намират до днешния гр. Костинброд, започва В. Божилова през 1973 г. Тя публикува информация за резултатите от първите няколко сезона (V. Božilova, 1987, 75 – 81). Моето участие е от 1990 г., като през 1993 – 1994 г. съм ръководител на проучванията. След 1994 г. разкопките са спрени поради липса

на средства. Обобщено описание на резиденцията съм дал в книгата си за римските вили у нас (В. Динчев, 1997, 83 – 94). Пълна информация за моите проучвания и изчерпателен анализ по всички съществени проблеми на характеристиката на резиденцията – хронология, име, идентификация, интерпретация на разкритите звена и т. н., давам в книгата си за този обект (В. Динчев, под печат).

[23]Югоизточната част на залата е изследвана още в първите години на разкопките, но в съответната публикация разкритите тук останки са определени погрешно като части от две помещения (V. Božilova, 1987, 77 – 78, fig. 1). Установяването на залата и изясняването на нейния план извърших през 1992 – 1993 г. По-голямата част от вътрешната ѝ площ обаче все още не е изследвана.

[24]Очертаната част от вестибюла I/23 е с близък до правоъгълник план, но с усложнена конфигурация. При триконхален план на основното помещение I/21 може да се предположи наличие на неразкрита (източна) част на I/23, идетична и срещуположна на очертаната (западна) му част. Така I/21 и I/23 ще са в симетрична позиция, а входовете им – в ос, което всъщност е и аргумент за този вариант на графичната реконструкция на общия план на постройката (фиг. 16).

[25]Условните означения на помещенията показват принадлежността им към резиденцията – „I/" (обектът има и по-късни, пострезиденциални периоди), и реда на откриването им – „/x".

[26]За **Spalatum** виж напр.: J. Wilkes, 1993, 25 – 74; I. Barton, 1996, 113 – 115; и цит. там публикации.

[27]Открит коридор между залата, която е от запад, и южното крило на комплекса води до едно помещение с U-подобна в план форма (фиг. 17/D3). Изолираното разположение на това помещение, както и ограничените му размери обаче са аргументи срещу официалните му функции.

[28]Придържам се към условната номерация на последната от цитираните публикации.

[29]Твърдението на един от проучвателите, че в тази апсидна ниша не е имало статуя, а „зидано седиште" (М. Чанак-Медић, 1978, 99 – 101), е неприемливо, включително и за останалите проучватели (виж напр. C. Vasić, 1993, p. 131).

[30]Ловните сцени, каквито има в галерията D1/4, са сред най-разпространените фигурални изображения в късноантичните жилищни мозайки, като нерядко те са вън от приемните зали (виж напр.: R. Wilson, 1983, ...; S. Ellis, 1991, 124 – 127). Запазеното мозаично изображение на Дионис в зала D1/7 е твърде показателно, тъй като именно митовете за Дионис са фаворизирани от император Галерий (виж напр. D. Srejović, 1993, p. 43).

[31]Отначало хипокаустите, басейните и водопроводите в D1/12 и D1/13 се отнасят към V в. и се определят като производствени съоръжения (М. Чанак-Медић, 1978, с. 110, 131 – 133). По-късно обаче въпросните съоръжения се отнасят или поне не се отделят към/от началната фаза на двете помещения и на резиденцията като цяло (C. Vasić, 1993, p. 133). Липсват и конкретни доводи за интерпретирането на тези съоръжения като производствени, респ. срещу определянето им за бански съоръжения.

[32]При останалите жилищни комплекси в **Romuliana** досега не са открити изобщо бански помещения и съоръжения.

[33]В представения тук план на същинската резиденция помещенията D1/12 и D1/13 са свързани чрез входове с дворното пространство D1/14 (C. Vasić, 1993, p. 128, fig. 51; виж тук фиг. 18 и 21/C). В общите планове на **Romuliana** от същата сборна публикация обаче входове между споменатите помещения и двор няма (D. Srejović, 1993, p. 44, fig. 8; C. Vasić, 1993, p. 124, fig. 48; виж тук фиг. 17). Такива входове няма и в плана на резиденцията в по-ранната основна публикация (М. Чанак-Медић, 1978, 116 – 117, обр. 93). Отсъствието на входове със сигурност би означавало, че дворът D1/14 и малката едноапсидна зала D1/15 не принадлежат към комплекса на същинската резиденция.

[34]Същият критерий и почти същият класификационен модел вече използвах в книгата си за римските, включително късноантичните вили от днешната българска територия (В. Динчев, 1997, 15 – 18, 25 – 94, 115 – 126). Известна разлика има в дефиницията за първата група – „вили без представителна жилищна част" в посочената книга и „частично представителни жилищни сгради" в настоящата студия. Изследването само на вилните жилища оправдава едно по-ясно разграничение, тъй като и най-скромните сред тях не могат да бъдат определяни като „малки" и принадлежащи на „дребни собственици" (В. Динчев, 1997, 16 – 18). Ако изходната база е късноантичната жилищна архитектура като цяло, то една класификационна група като първата при вилите – напр. „сгради без представителна жилищна част", ще включи и обикновените жилища в градовете и селищата от IV – VI в. (за тези виж V. Dintchev, 1997b, 47 – 63). Нито една от разгледаните тук сгради обаче не би следвало да попадне в обща класификационна група с обикновените жилища.

[35]В днешния български език „резиденция" е не какво да е, а именно голямо и представително, държавно или частно жилище. Същевременно „резиденция" е с по-широко значение от „палат" или „дворец", които пък се доближават до първоначалното значение на латинския термин **palatium**. В късноантичните извори обаче употребата на **palatium**, както и на **praetorium**, се разширява до смисъла на „резиденция" в нашия език. За употребата на термините **palatium** и **praetorium** виж напр.: N. Duval, 1984, 448 – 449; T. Zawadski, 1987, 226 – 229.

[36]В тази класификационна група биха могли да попаднат и някои други от споменатите в прегледа жилища от **Thracia** и **Dacia**, които днес са частично разкрити и/или непълно публикувани – например сградата в защитената площ на **Remesiana**, жилището на епископа на **Bargala** или т. нар. резиденция източно от централния площад на **Philippopolis**.

[37]За вилните жилищни сгради с фасадни портици изобщо виж: K. Swoboda, 1924, 29 – 60, 77 – 132; A. McKay, 1977, 164 – 204; J.-G. Gorges, 1979, 113 – 118; 121 – 124; E. Thomas, 1980, 292 – 293, 295 – 296; J. Percival, 1981, 38 – 40, 80 – 87, 95 – 105; H. Mielsch, 1987, p. 162; A. Ferdiere, 1988, p. 168; T. Fischer, 1994, 276 – 278; K. Genser, 1994, 346 – 352; J. Percival, 1996, 76 – 83; J. Smith, 1997, 117 – 129; цит. там примери и публикации.

[38]Предвид инцидентния характер на разкопаването на този комплекс не е изключено наличието на останки от неразкрит или неотразен на плана перистилен портик при вътрешния двор на жилищната му част.

[39]На представения план (фиг. 3) банската постройка не е нанесена. Символично съм отбелязал нейното място при сравнителните табла (фиг. 19/A). Не е ясно дали тя е частна или обществена, но очевидно е ползвана от собственика на комплекса, в чиито очертания няма банска част.

[40]Подобна структура не е изключена за сградата „Ейрене" в **Philippopolis**, където между вестибюла и залата с пристроена апсида (полифункционална трапезария ?) има още едно приемно звено – представително помещение с фонтан (външна приемна ?). Оскъдната публикувана информация обаче не изключва и други възможности за интерпретация на залата с апсидата (напр. аудиенциална зала ?) и помещението с фонтана (напр. същинска трапезария ?). Публикуваният план (З. Каров, М. Боспачиева, 1989, с. 138, обр. 8) допуска дори възможност пространството в югоизточния ъгъл на сградата да е допълнителен представителен двор, а не зала със собствен архитектурен обем, което пък би означавало, че пристроената апсида е открита екседра. Тази възможност би поставила в нова ситуация и интерпретацията на помещението с фонтана.

[41]Доколкото една същинска трапезария без отоплителна инсталация – тази на резиденция **Mediana** например, също може да се нарече лятна, то в случая уточнявам, че имам предвид именно трапезария под открито небе, устройвана епизодично с преносими легла и маси. Дворната или градинската екседра е удобна за устройване на такава трапезария, но първата не се прави само заради втората, а е съоръжение за почивка и отдих изобщо.

[42]Виж по-горе бел. № 40.

[43]За градините в римската и късноантичната жилищна архитектура изобщо виж напр.: A. McKay, 1977, 34 – 35, 44 – 47, 61; P. Етиен, 1983, 199 – 202; H. Mielsch, 1987, 117 – 121; N. Purcell, 1996, 121 – 151; L. Farrar, 1998, 12 – 159.

[44]По време на изграждането на частично изследвания епископски комплекс **Bargala** вероятно вече не е в границите на провинция **Dacia mediterranea** и на диоцеза **Dacia** изобщо (виж V. Dintchev, 1999, p. 54, и цит. там публикации).

[45]Просперитетът на **Dacia ripensis** и **Dacia mediterranea** към края на III – IV в. се проявява в развитието както на вилите (В. Динчев, 1997, 133 – 136; виж и M. Mirković, 1996, 61 – 68), така и на градските центрове (V. Dintchev, 1999, 42 – 43, 44, 46 – 47,... , 55 – 57, fig. 1).

[46]Цитираните публикации на Д. Срејовић, М. Томовић и Ч. Васић са посветени конкретно на укрепения обект при с. Шаркамен, Неготинско (в територията на провинция **Dacia ripensis**), който се предполага като резиденция, идентична с **Romuliana**, с две основни възможности за идентификация – Максимин Дая или Лициний. Проучвателите се позовават на вида на фортификационните съоръжения, на някои находки, включително фрагментирана порфирна „царска" статуя, и на един мавзолей с богат гробен инвентар, изследван в близката околност. Проучванията обаче в защитената площ на този обект все още не са започнали и поради това основната му структура е непозната.

[47]Тази нагласа към разглежданата проблематика е доминиращата днес. Виж напр.: R. Wilson, 1983, 86 – 99; S. Ellis, 1991, 117 – 124, 129 – 130; P. Ossel, 1992, 123 – 124; M. George, 1997, 13 – 14; J. Smith, 1997, 178 – 183, 190 – 193.

[48]По-подробно на тази проблематика съм се спрял на друго място (В. Динчев, под печат). Тук искам да напомня, че извършеното по-горе отграничаване сред разгледаните жилища от **Thracia** и **Dacia** на групата на резиденциите има класификационна, а не идентификационна стойност.

[49]Привързаността на Константин Велики към **Serdica** „peut-être considerée comme un premier pas vers la fondation de Constantinople" (G. Dagron, 1974, p. 30). Присъствието му тук е засвидетелствано за следните дати: от 4.XII.316 г. до 17.V.317 г.; от 18.VIII.319 г. до 19.V.320 г.; от 17.XII.320 г. до 27.II.321 г.; от 18.XII.322 г. до пролетта на 323 г.; на 18.V.328 г.; от 29.V.329 г. до 19.VI.329 г.; на 5.II.330 г. (В. Велков, 1989, с. 25, бел. 46). В самата **Serdica** обаче не е установено жилище, сравнимо с резиденция **Scretisca**, а и едва ли може да бъде установено такова предвид ограниченото градско пространство. Поради това може да се допусне, че **Scretisca** е била едно от местата и може би предпочитаното място за пребиваването на Константин Велики при посещенията му в **Serdica**.

[50]С установяването на тетрархията се налага и един нов тип император, който няма постоянна столица, а само временни резиденции (G. Dagron, 1974, 77 – 78). Поради това изключения през тази епоха са по-скоро резиденциите като **Romuliana** и **Spalatum** или като дворецът на Константин Велики в **Constantinopolis**.

[51]Доста по-подробно на проблема за идентификацията на резиденция **Scretisca** съм се спрял в съответната книга (В. Динчев, под печат).

[52]Като столица на нова провинция **Ratiaria** се разраства значително в края на III – началото на IV в., и е нормално да се очаква наличие на немалко представителни частни жилища от това време.

[53]Малка е вероятността след нашествията от края на IV – V в. такова мащабно строителство в граничен град като **Ratiaria** да е дело на частно лице.

[54]За актуална информация и литература за **Augusta Traiana**, **Ratiaria**, **Abritus** и всички други упоменати в текста градски центрове на **Thracia** и **Dacia** виж V. Dintchev, 1999, 42 – 71.

[55]За интерпретацията на т. нар. дворец на управителя в малоазийския град **Aphrodisias** (фиг. 22/А) като епископска резиденция виж цит. публикации на W. Müller-Wiener.

[56]Определянето на тези сгради като „вили", а на съответните обекти – като „вилни селища" (J. Henning, 1987, p. 23, 29 – 30; П. Петровић, 1994, с. 22, 52; П. Петровић, 1996, 295 – 298), е в противоречие със същността на **villa rustica** като самостоятелна стопанска единица и обособена форма на селищен живот (В. Динчев, 1997, с. 12, 16, 23, бел. 44).

ЛИТЕРАТУРА

Александров, Г. (1980) Антична вила № 2 край Монтана.- Известия на музеите от Северозападна България, IV, 9 – 64.

Александров, Г. (1983) Антична вила № 1 край Михайловград.- Известия на музеите от Северозападна България, VIII, 37 – 81.

Александров, Г. (1984) Антична вила № 3 край Михайловград.- Известия на музеите от Северозападна България, IX, 9 – 45.

Алексова, Б. (1986) Нови истражуваньа на баптистериумот во Баргала.- В: М. Апостолски (ред.), Зборник посветен на Бошко Бабиќ, Прилеп, 29-38.

Атанасова, Й. (1980) Вила рустика до с. Макреш, Видинско.- Известия на музеите от Северозападна България, IV, 65 – 81.

Бобчев, С. (1989) Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години.- В: В. Велков et al. (ред.), Сердика, Археологически материали и проучвания, II, София, 37 – 58.

Бояджиев, С. (2001) Архитектурният образ и предназначението на късноантичната сграда под „Кореком" в София.- Археология, 1-2, XLII, 70 – 78.

Буюклиев, Хр., Д. Янков, К. Калчев (1984) Спасителни разкопки на късноантична обществена сграда в Стара Загора.- Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, с. 91.

Буюклиев, Хр., К. Калчев, Д. Янков (1991) Спасителни археологически проучвания на късноантична сграда в Стара Загора.- Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 126 – 128.
Велков, И. (1943) Находки и вести от разни места.- Известия на Българския археологически институт, XIV (1940 – 1942), 265 – 281.
Велков, В. (1989) Сердика, I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е. (В светлината на писмените извори).- В: *П. Динеков et al. (ред.)*, София през вековете, I, Древност, средновековие, възраждане, София, 14 – 26.
Герасимов, Т. (ред.) (1964) Сердика, Археологически материали и проучвания, I, София.
Григорова, К. (1984) Старините в центъра на София, Пътеводител, София.
Динчев, В. (1997) Римските вили в днешната българска територия.- Агато, София.
Динчев, В. (1998) За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia – надценените центрове.- Археология, 1-2, XL, 13 – 31.
Динчев, В. (под печат) Късноримската резиденция SCRETISCA и ранновизантийското селище KRATISKARA (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990 – 1994 г.).- Разкопки и проучвания.
Доневски, П. (1988) Археологически разкопки на лагера и канабето на XI-и Клавдиев легион в Дуросторум.- В: *С. Христов et al. (ред.)*, Дуросторум-Дръстър-Силистра, Силистра, 84 – 96.
Дремсизова-Нелчинова, Ц. (1984) Вилата край с. Мадара, Шуменски окръг.- Разкопки и проучвания, XI, 74 – 126.
Дремсизова-Нелчинова, Ц., Л. Слокоска (1978) Археологически паметници от Кюстендилски окръг, София.
Етиен, Р. (1983) Всекидневният живот в Помпей, София.
Иванов, Т. (1956) Новооткритият античен град Абрит при Разград.- Исторически преглед, 1, XII, 79 – 91.
Иванов, Т. С. Стоянов (1985) Abritus, История и археология, София.
Калчев, К. (1992) Археологическият резерват „Августа Траяна – Берое“, Постижения и проблеми.- В: *Хр. Буюклиев et al. (ред.)*, Сборник материали, посветени на 85-годишнината на Историческия музей в Стара Загора, Стара Загора, 49 – 69.
Каров, З., М. Боспачиева (1989) Спасителни археологически разкопки на подлез „Археологически“ в Пловдив (Предварителни резултати).- Известия на музеите от Южна България, XV, 129 – 164.
Кесякова Е. (1999) Филипопол през римската епоха.- Агато, София.
Лаловић, А., С. Јовановић, М. Ружић, В. Бикић, Ј. Шарић (1997) Ромулијана-Гамзиград, Касноантичка утврђена палата.- Старинар (Н. с.), XLVIII, 199 – 208.
Лаловић, А., С. Јовановић, М. Ружић (2000) Гамзиград-Ромулијана, Археолошка истраживања на сектору терми током 1998 године.- Старинар (Н. с.), L, 283 – 285.
Маджаров, К. (1993) Диоклецианопол, I, София.
Маджаров, М. (1986) Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Субрадице.- Археология, 1, XXVIII, 45 – 55.
Маджаров, М. (1990) Преториумът на Субрадице.- Известия на музеите от Южна България, XVI, 79 – 86.
Мано-Зиси, Дж. (1967) Ископавања на Царичином граду.- Старинар (Н. с.), XVII (за 1966), 163 – 166, табл. I – IV.
Николов, Д. (1984) Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско.- Разкопки и проучвания, XI, 5 – 73.
Овчаров, Д., М. Ваклинова (1978) Ранновизантийски паметници от България (IV – VII в.), София.
Петковић, В. (1939) Ископавање Царичина града код Лебана 1938 год.- Старинар (III с.), XIV, 141 – 152.
Петровић, Д. (1966) Остаци от римски грађевине у Поскурицама.- Старинар (Н. с.), XV – XVI (1964 – 1965), 253 – 256.
Петровић, П. (1976) Ниш у античко доба.- Градина, Ниш.
Петровић, П. (1994) Медијана – резиденција римских царева, Београд.
Петровић, П. (1996) Медијана, Античко насеље са вилама.- Старинар (Н. с.), XLVII, 295 – 300.
Срејовић, Д. (1985) Felix Romuliana, Галериева палата у Гамзиграду.- Старинар (Н. с.), XXXVI, 51 – 65.
Срејовић, Д. (1987) Felix Romuliana: царска палата или ...?- Старинар (Н. с.), XXXVII (за 1986), 87 – 93.
Срејовић, Д., А. Лаловић (1991) Felix Romuliana, Галериева палата у Гамзиграду, Београд.
Станчева, М. (1983) Колонадата с мозайки от Филиповци.- София, 10, с. 35.

Станчева, М. (1985) Срещи с археологията, София.
Станчева, М. (1994) За Константиновия квартал в Сердика.- В: Т. Иванов et al. (ред.), Сердика – Средец – София, II, София, 53 – 79.
Томовић, М., Ч. Васић (1997) Врело – Шаркамен, Царска палата.- Efekt Беочин, Београд.
Чанак-Медић, М. (1978) Гамзиград, Касноантичка палата, Архитектура и просторни склоп (Саопштења, XI), Београд.
Щерева, И. (1987) Археологически проучвания в Сливен (1982-1986).- Известия на музеите от Югоизточна България, X, 27 – 35.
Щерева, И., М. Радева (1993) Нова средновековна църква с некропол в Сливен.- В: Д. Овчаров (ред.), Приноси към българската археология, II, София, 64 – 73.
Щерева, И., К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова (2001) Туида – Сливен, I (Разкопки и проучвания, XXVIII), София.

Aleksova, B., C. Mango (1971) Bargala: A preliminary Report.- Dumbarton Oaks Papers, XXV, 265 – 277.
Balmelle, C. (1992) L'habitat urbain dans le Sud-Ouest de la Gaule romaine.- In: *L. Maurin (ed.)*, Villes et agglomérations urbaines antiques du Sud-Ouest de la Gaule (6e supplement à Aquitania), Bordeau, 335 – 364.
Barton, I. (1996) Palaces.- In: *I. Barton (ed.)*, Roman Domestic Buildings, Exeter, 91 – 120.
Bender, H. (1994) Die ländlische Besiedlung und Landwirtschaft in Obermösien während der Kaiserzeit (bis zum 5. Jahrhundert einschliesslich).- In: *H. Bender, H. Wolff (eds.)*, Ländlische Besiedlung und Landwirtsshaft in der Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches (Passauer Universitaetsschriften zur Archaeologie, 2), Passau, 1994, 451 – 461, Abb. 20/1-8.
Biernacki, A., E. Klenina (2002) Some remarks on the episcopal residence from the 5th – 6th cent. A.D. in Novae.- In: *L. Slokoska et al. (eds.)*, The Roman and Late Roman City, Sofia, 187 – 195.
Blanck, H. (1999) Bibliotheken in römischen Villen und Palästen.- In: *M. Aoyagi, St. Steingraeber (eds.)*, Le ville romane dell' Italia e del Mediterraneo antico, Tokyo, 155 – 165.
Botusarova, L., E. Kesjakova (1983) Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque de la Basse antiquité.- Pulpudeva, IV, 264 – 273.
Bozilova, V. (1987) Fouille d'un ensemble architectural à Kostinbrod.- In: *T. Ivanov et al. (eds.)*, Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace, Bulgarie, Ie – IVe siècle (Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVII), Sofia, 75 – 81, fig. 1-32.
Brothers, A. (1996) Urban Housing.- In: *I. Barton (ed.)*, Roman Domestic Buildings, Exeter, 33 – 63.
Condurachi, E. (1971) Problema unor basilici crestine de la Histria şi Callatis.- Pontica, IV, 173 – 189.
Corlaita, D. (1995) Gli ambienti poligonali nell' architettura residenziale tardoantica.- Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, XLII, 837 – 873.
Dagron, G. (1974) Naissance d'une capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris.
Dintchev, V. (1997a) ZIKIDEVA – an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans.- Archaeologia Bulgarica, 3, I, 54 – 77.
Dintchev, V. (1997b) Household Substructure of the Early-Byzantine Fortified Settlements on the Present Bulgarian Territory.- Archaeologia Bulgarica, 1, I, 47 – 63.
Dintchev, V. (1998) On the Ethno-cultural Features of the Village Population on the Present Bulgarian Territory in the IVth Century AD.- Archaeologia Bulgarica, 2, II, 64 – 87.
Dintchev, V. (1999) Classification on the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia.- Archaeologia Bulgarica, 3, III, 39 – 73.
Dintchev, V. (2001) Gesellschaftliche Komponenten der Struktur frühbyzantinischer befestigter Siedlungen auf dem Territorium des heutigen Bulgarien.- In: *M. Wendel (ed.)*, Karasura, I (Schriften des Zentrum fuer Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach, 217 – 235.
Donevski, P. (1994) Die Canabae der Legio XI Claudia von Durostorum (Silistra, Bulgarien).- In: *G. Susini (ed.)*, Limes (Studi di storia, V), Bologna, 153 – 158.
Dunbabin, K. (1991) Triclinium and Stibadium.- In: *W. Slater (ed.)*, Dining in a Classical Context, Ann Arbor, 121 – 148.
Duval, N. (1984) Les maisons d'Apamée et l'architecture „palatiale" de l'antiquité tardive.- In: *J. Balty (ed.)*, Actes du colloque Apamée de Syrie, Bilan des recherches archéologiques 1973 – 1979 (Bruxelles, 29 – 31 mai 1980), Paris, 447 – 470.
Duval, N. (1987) Le sité de Gamzigrad (Serbie) est-il le palais de retraite de Galère?.- Bulletin de la Société nationale des antiquares de France, 61 – 84.
Duval, N. (1992) Le palais de Milan parmi les résidences imperiales du Bas-Empire.- In: *G. Chiesa, E. Arslan (eds.)*, Felix Temporis Reparatio, Atti del convegno archeologico internazionale „Milano capitale dell' Impero romano (Milano, 8 – 11 marzo 1990)", Milano, 137 – 146.

Duval, N., V. Popović (eds.) (1984) Caricin grad, I (Collection de l'Ecole française de Rome, LXXV), Roma.
Dyggve, E. (1941) Ravennatum Palatium Sacrum. La basilica ipetrale per cerimonie (Studi sull'architettura dei palazzi della tarda antichita), Copenhagen.
Ellis, S. (1988) The End of the Roman House.- American Journal of Archaeology, 92, 565 – 576.
Ellis, S. (1991) Power, Architecture and Decor: How the Late Roman Aristocrat Appeared to His Guests.- In: Roman Art in the Private Sphere, Ann Arbor, 117 – 134.
Farrar, L. (1998) Ancient Roman Gardens.- Sutton Publishing, Stroud, Gloucestershire.
Ferdiere, A. (1988) Les campagnes en Gaule Romaine, T. I, Les hommes et l'environnement en Gaule rurale (52 av. J.-C. – 486 ap. J.-C.), Paris.
Fischer, T. (1994) Römische Landwirtschaft in Bayern.- In: *H. Bender, H. Wolff (eds.)*, Ländlische Besiedlung und Landwirtsshaft in der Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches (Passauer Universitätsschriften zur Archäologie, 2), Passau, 1994, 267 – 300, Abb. 14/1-17.
Fouet, G. (1969) La villa gallo-romaine de Montmaurin (Haute-Garonne) (XXe supplément a „Gallia"), Paris.
Genser, K. (1994) Die ländlische Besiedlung und Landwirtschaft in Noricum während der Kaiserzeit (bis einschliesslich 5. Jahrhundert).- In: *H. Bender, H. Wolff (eds.)*, Ländlische Besiedlung und Landwirtsshaft in der Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches (Passauer Universitätsschriften zur Archäologie, 2), Passau, 331 – 376, Abb. 17/1-22.
George, M. (1997) The Roman Domestic Architecture of Northern Italy (BAR International Series, 670), Oxford.
Gorges, J.-G. (1979) Les villas hispano-romains, Inventaire et Problématique archéologiques (Publications du Centre Pierre Paris, 4), Paris.
Gusić, S. (1993a) Naissus.- In: *D. Srejović (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 164 – 168.
Gusić, S. (1993b) Mediana.- In: *D. Srejović (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 169 – 177.
Gusić, S. (1993c) Remesiana.- In: *D. Srejović (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 184 – 188.
Henning, J. (1987) Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter (Schriften zur Ur- und Frühgeschihte, 42), Berlin.
Irelli, G. (1999) Le ville romane nell' Italia settentrionale.- In: *M. Aoyagi, St. Steingraeber (eds.)*, Le ville romane dell' Italia e del Mediterraneo antico, Tokyo, 44 – 51.
Ivanov, T. (1985) Das Peristylhaus in Mösien und Thrakien.- Eirene, XXII, 61 – 69.
Kalinowski, Z. (1997) Stone reliquaries at Novae.- In: *A. Biernacki, P. Pawlak (eds.)*, Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube, Poznan, 81 – 86.
King, A. (1990) Roman Gaul and Germany.- British Museum Publications, London.
Kondić, V., V. Popović (1977) Caricingrad, Sité fortifié dans l'Illyricum Byzantin, Beograd.
Kuzmanov, G. (2000) A Residence from Late Antiquity in Ratiaria (Dacia ripensis).- Archaeologia Bulgarica, 1, IV, 27 – 43.
Lippolis, I. (1994) Case e palazzi a Constantinopoli tra IV e VI secolo.- Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, XLI, 279 – 311.
Lippolis, I. (1995) L'edilizia abitativa urbana in Italia Meridionale tra IV e VI secolo.- Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, XLII, 17 – 46.
Lungu, V. (1997) L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor.- Miscellanea Bulgarica, XI, 99 – 108.
Macdonald, W., J. Pinto (1995) Hadrian's Villa and its Legacy.- Yale University Press, New Haven – London.
McKay, A. (1977) Houses, Villas and Palaces in the Roman World, Southamton (2nd edn).
Mielsch, H. (1987) Die römische Villa. Architektur und Lebensform, München.
Mirković, M. (1996) Villas et domaines dans l'Illyricum central (IVe-VIe siècle).- Зборник радова Византолошког института, XXXV, 57 – 73.
Müller-Wiener, W. (1984) Riflessioni sulle caratteristiche dei palazzi episkopali.- Felix Ravenna, 1/2-1983, CXXV-CXXVI, 103 – 145.
Müller-Wiener, W. (1989) Bischofsresidenzen des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-raum.- In: *N. Duval (ed.)*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chretienne, I, Roma, 651 – 709.
Ossel, P. (1992) Etablissements ruraux de l'Antiquité tardive dans le Nord de la Gaule (51e supplément à Gallia), Paris.

Percival, J. (1981) The Roman Villa, An Historical Introduction.- Batsford Book, London (2nd edn).
Percival, J. (1996) Houses in the Country.- In: *I. Barton (ed.)*, Roman Domestic Buildings, Exeter, 65 – 90.
Petrović, P. (1993) Naissus – Foundation of Emperor Constantine.- In: *D. Srejović (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 55 – 81.
Poulter, A. (1984) Roman Towns and the Problem of Late Roman Urbanism: the Case of the Lower Danube.- Hephaistos, 5 – 6 (1983 – 1984), 109 – 132.
Purcell, N. (1996) The Roman Garden as a Domestic Building.- In: *I. M. Barton (ed.)*, Roman Domestic Buildings, Exeter, 121 – 151.
Rossiter, J. (1991) Convivium and Villa in Late Antiquity.- In: *W. Slater (ed.)*, Dining in a Classical Context, Ann Arbor, 199 – 214.
Sampetru, M. (1994) Orase şi cetati romane tarzii la Dunarea de Jos (Bibliotheca thracologica, V), Bucuresti.
Smith, J. (1997) Roman Villas, A Study in Social Structure.- Routledge, London and New York.
Sodini, J.-P. (1984) L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions.- In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Collection de l'Ecole française de Rome, 77), Paris.
Spieser, J.-M. (1984) Thessalonique et ses monuments du IV-e au VI-e siècle, Contribution à l'étude d'une ville paléochretienne, Paris.
Srejović, D. (ed.) (1993) Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade.
Srejović, D. (1993) Felix Romuliana – Galerius's Ideological Testament.- In: *D. Srejovic (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 29 – 53.
Srejović, D., M. Tomović, C. Vasić (1996) Sarkamen, Tetrarchial Imperial Palace.- Старинар (Н. с.), XLVII, 231 – 243.
Steingraeber, St. (1999) La villa romana di Cazzanello presso Tarquinia e la costiera etrusco-laziale.- In: *M. Aoyagi, St. Steingraeber (eds.)*, Le ville romane dell' Italia e del Mediterraneo antico, Tokyo, 52 – 71.
Stewart, A. (1977) To entertain an emperor: Sperlonga, Laokoon and Tiberius at the dinner-table.- Journal of Roman Studies, p. 67, 76 – 90.
Suceveanu, A. (1982) Histria, VI, Les thermes romains, Bucarest – Paris.
Suceveanu, A., A. Barnea (1991) La Dobroudja romaine, Bucarest.
Swoboda, K. (1924) Römische und romanische Paläste, Eine architekturgeschichtlische Untersuchung, Wien (2nd edn).
Thomas, E. (1964) Römische Villen in Pannonien, Beiträge zur pannonischen Seidlungsgeschichte.- Verlag der UAW, Budapest.
Thomas, E. (1980) Villa settlements.- In: *A. Lengyel, G. Radan (eds.)*, The Archaeology of Roman Panonia, Budapest, 275 – 322.
Tomović, M. (1997) The Passio Sanctorum IV Coronatorum and the Fruska Gora hypothesis in the light of archaeological evidence.- In: *B. Djurić, I. Lazar (eds.)*, Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens (Situla, 36), Ljubljana, 229 – 239.
Valeva, J. (2000) An Audence Hall Mosaic from Ratiaria: a Lost Picture of Orpheus? - Archaeologia Bulgarica, 1, IV, 45 – 57.
Vasić, C. (1993) Felix Romuliana – Galerius's Palace at Gamzigrad.- In: *D. Srejović (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Belgrade, 118 – 147.
Velkov, V. (1977) Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials), Amsterdam.
Vulpe, R., I. Barnea (1968) Din istoria Dobrogei, II, Romanii la Dunarea de Jos, Bucuresti.
Ward-Perkins, J. (1985) Roman Imperial Arhitecture, London (4th edn).
Wilkes, J. (1993) Diocletian's Palace, Split: Residence of a Retired Roman Emperor, Exeter (2nd edn).
Wilson, R. (1983) Piazza Armerina.- Granada Publishing, Austin, 1983.
Wiseman, J. (1978) Stobi in Yugoslavian Macedonia: Archaeological Excavations and Research (1977-78).- Jurnal of Field Archaeology, 5, 391 – 429.
Zawadzki, T. (1987) La résidence de Diokletien à Spalatum, Sa dénomination dans l'Antiquité.- Museum Helveticum, 44, 223 – 230.

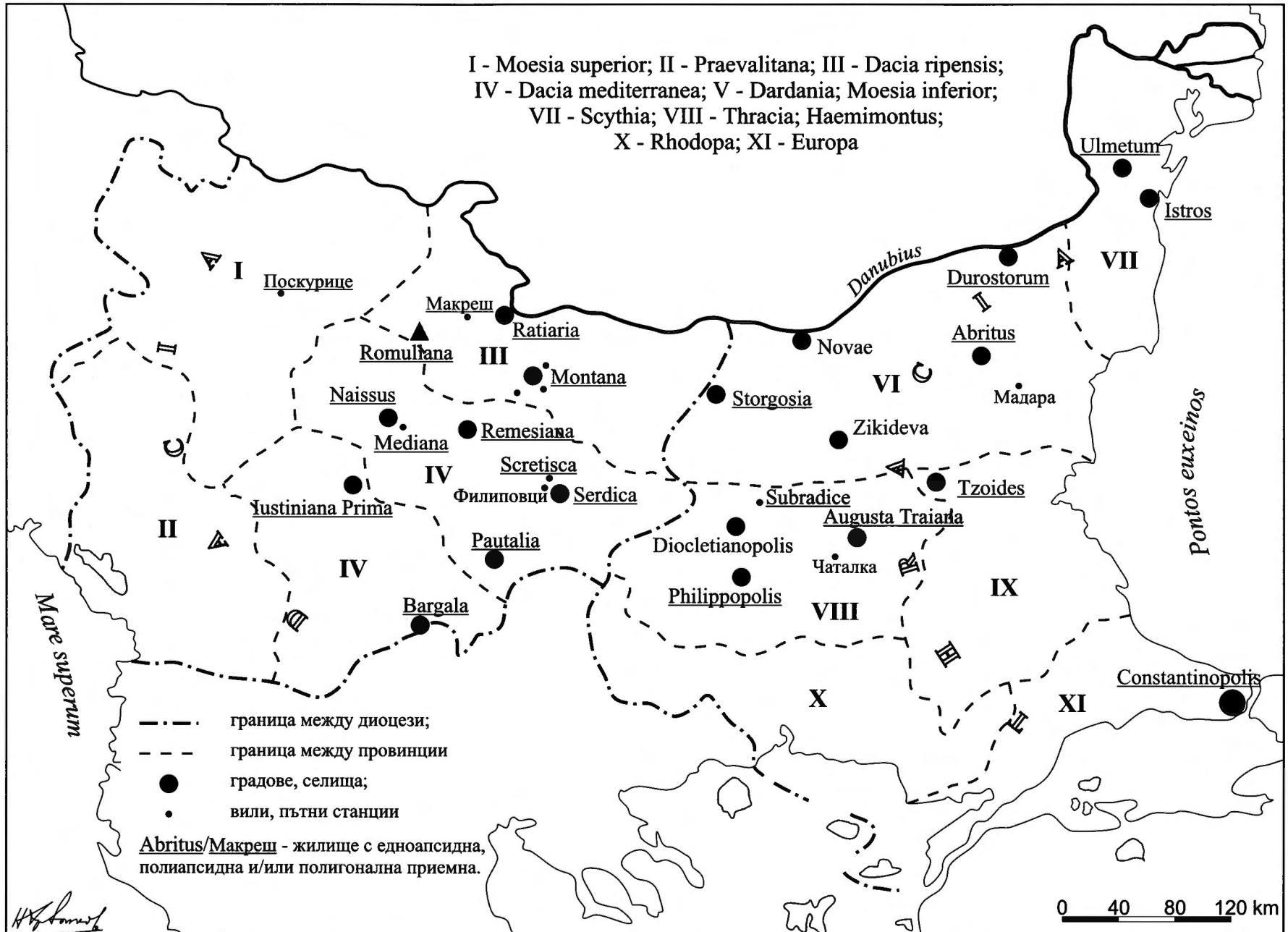

Фиг. 1. *Карта с упоменатите в текста центрове и обекти от* ***Thracia*** *и* ***Dacia****.*
Fig. 1. *Map of the centres and sites in* ***Thracia*** *and* ***Dacia*** *mentioned in the text.*

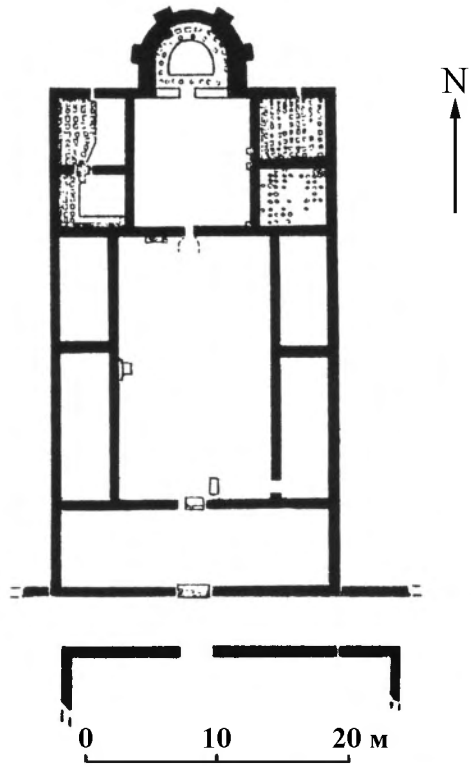

Фиг. 2. *План на централната жилищна сграда на вила № 2 край* ***Montana*** *(по Г. Александров, 1980, с. 18, обр. 2).*
Fig. 2. *Plan of the central residential building of villa no 2 near* ***Montana*** *(after G. Alexandrov, 1980, p. 18, fig. 2).*

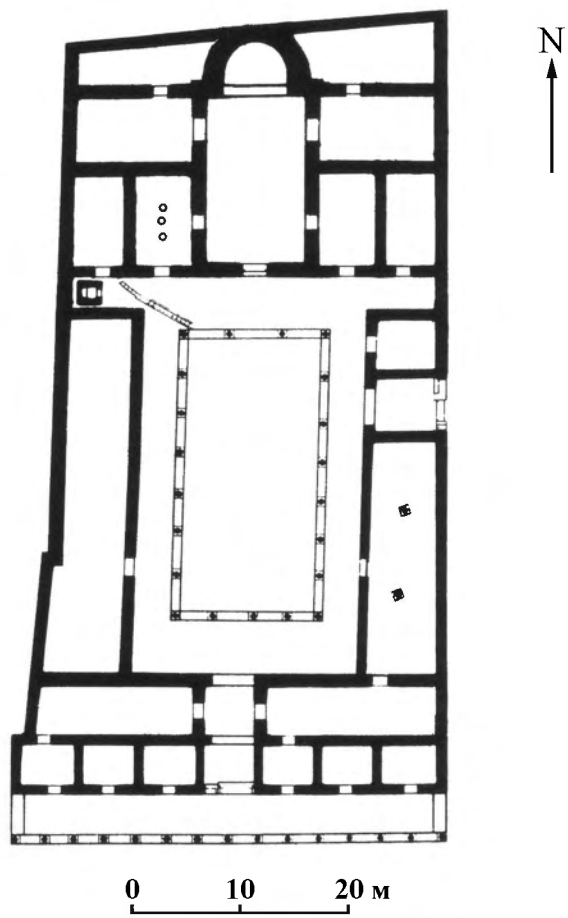

Фиг. 3. *План на преториума в* ***Abritus*** *(по Т. Иванов, С. Стоянов, 1985, с. 30, обр. 30).*
Fig. 3. *Plan of the* praetorium *in* ***Abritus*** *(after T. Ivanov, S. Stoyanov, p. 30, fig. 30).*

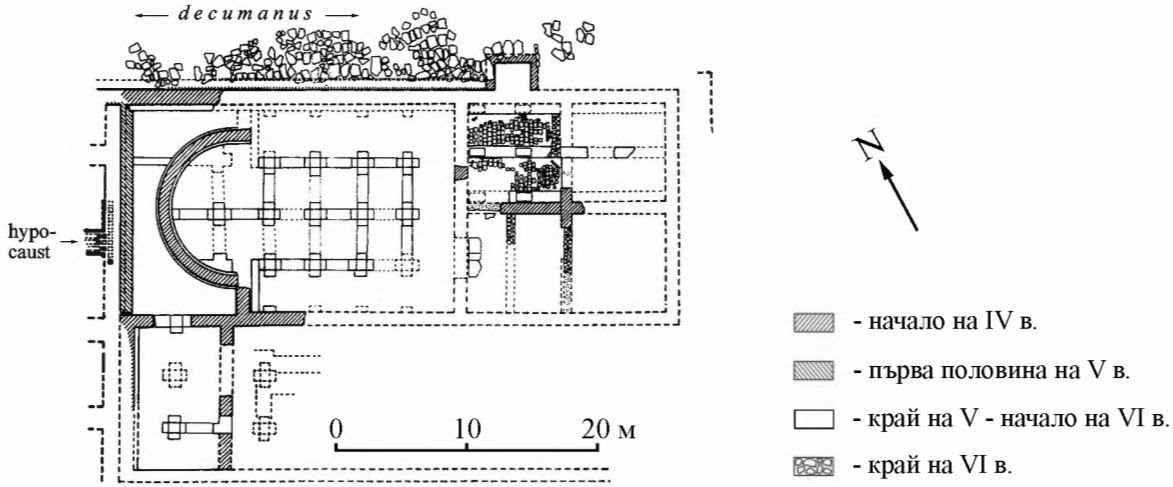

Фиг. 4. *План на резиденцията в северната част на централната зона на* ***Ratiaria*** *(по Г. Кузманов, 2000, с. 28, фиг. 3).*
Fig. 4. *Plan of the residence in the northern part of the central zone of* ***Ratiaria*** *(after G. Kuzmanov, 2000, p. 28, fig. 3).*

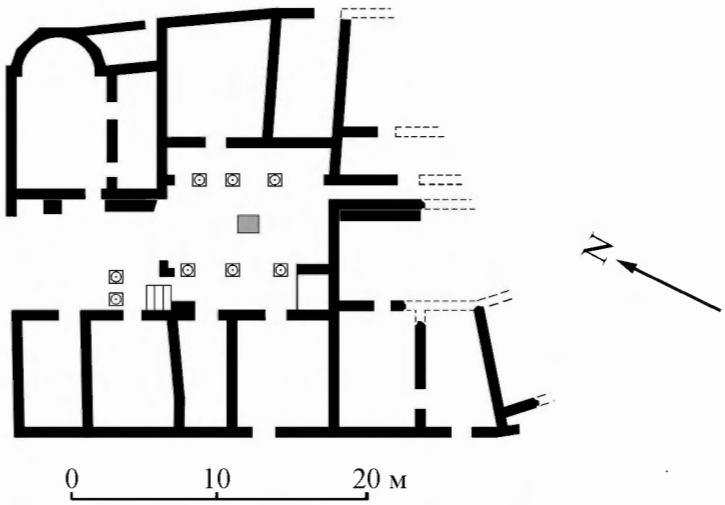

Фиг. 5. *План на жилищния комплекс с едноапсидна зала в източната част на* ***Istros*** *(по E. Condurachi, 1971, с. 176, фиг. 1).*
Fig. 5. *Plan of the residential complex with monoapsidal hall in the eastern part of* ***Istros*** *(after E. Condurachi, 1971, p. 176, fig. 1).*

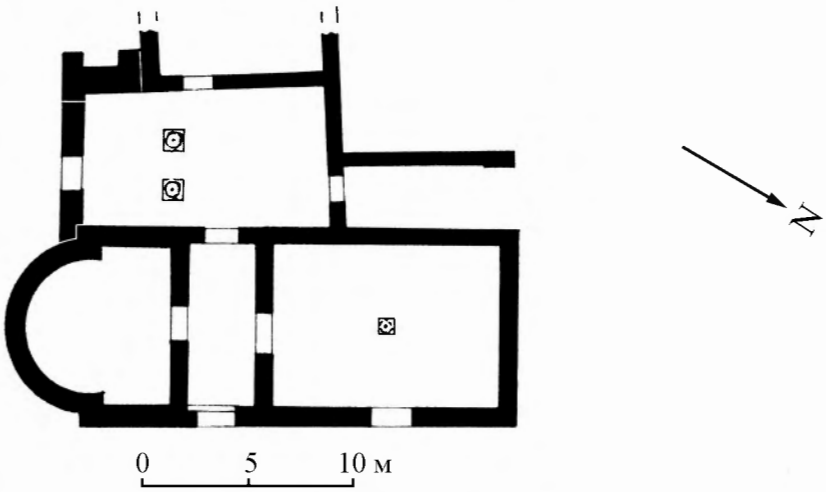

Фиг. 6. *План на т. нар.* ***domus ecclesie*** *в западната част на средната градска зона на* ***Iustiniana Prima*** *(по Дж. Мано-Зиси, 1967, обр. 1).*
Fig. 6. *Plan of the so-called* domus ecclesiae *in the western part of the central city zone of* ***Iustiniana Prima*** *(after J. Mano-Zissi, 1967, fig. 1).*

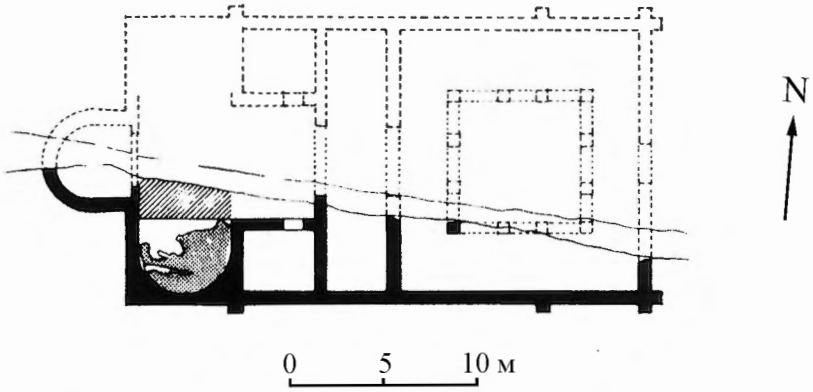

Фиг. 7. *План на т. нар. вила с конхи в* ***Mediana*** *(по П. Петровић, 1994, с. 52, обр. 38).*
Fig. 7. *Plan of the so-called villa with conches in* ***Mediana*** *(after P. Petrović, 1994, p. 52, fig. 38).*

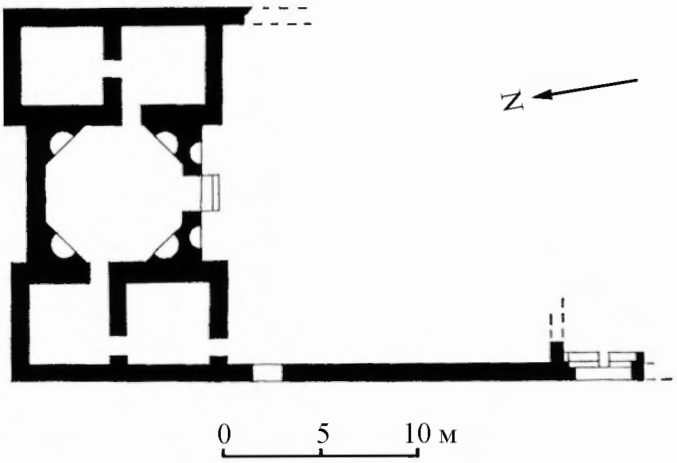

Фиг. 8. *План на сградата с октагонална приемна в северната част на централната зона на* ***Naissus*** *(по S. Gusić, 1993a, с. 167, фиг. 90).*
Fig. 8. *Plan of the building with octagonal reception hall in the northern part of the central zone of* ***Naissus*** *(after S. Gusić, 1993a, p. 167, fig. 90).*

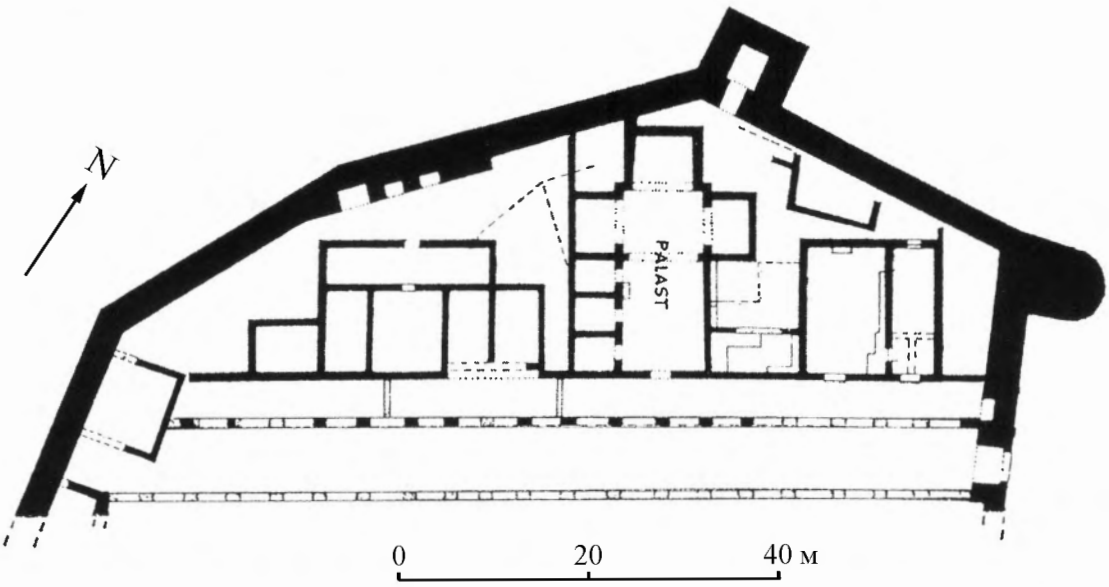

Фиг. 9. *План на архиепископската резиденция на* ***Iustiniana Prima*** *(по W. Müller-Wiener, 1984, с. 130, фиг. 10).*
Fig. 9. *Plan of the archbishop's residence in* ***Iustiniana Prima*** *(after W. Müller-Wiener, 1984, p. 130, fig. 10).*

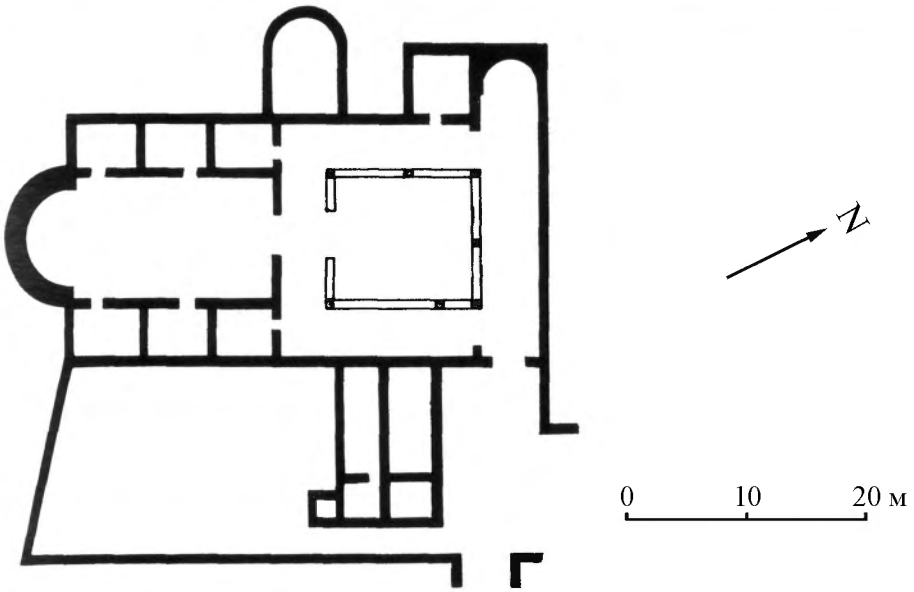

Фиг. 10. *План на преториума в* ***Subradice*** *(по М. Маджаров, 1990, с. 80, обр. 1).*
Fig. 10. *Plan of the* praetorium *in* ***Subradice*** *(after M. Madzharov, 1990, p. 80, fig. 1).*

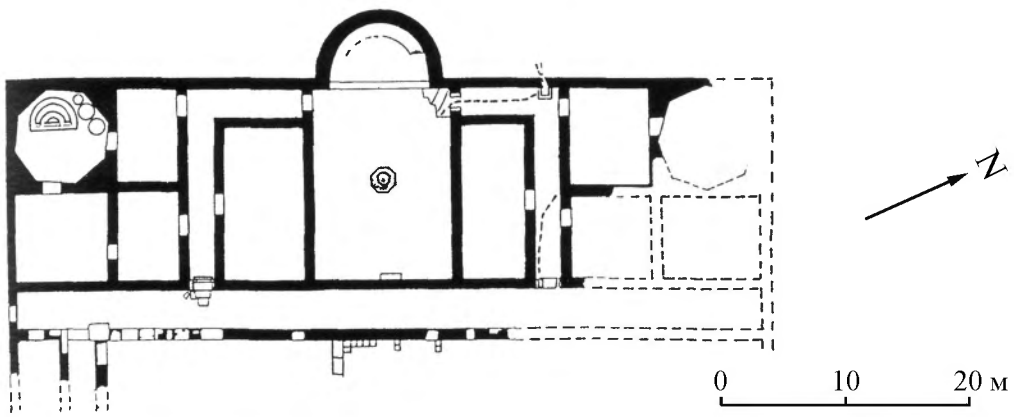

Фиг. 11. *План на жилищния комплекс в североизточното предградие на* ***Augusta Traiana*** *(по К. Калчев, 1992, с. 68).*
Fig. 11. *Plan of the residential complex in the north-eastern* extra muros *zone of* ***Augusta Traiana*** *(after K. Kalchev, 1992, p. 68).*

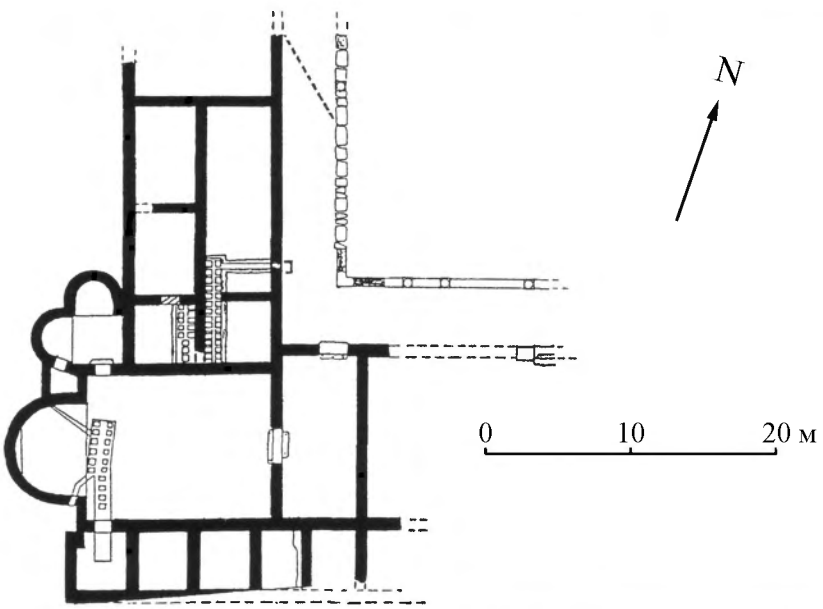

Фиг. 12. *План на жилищния комплекс в югоизточната част на защитената площ на* ***Augusta Traiana*** *(по К. Калчев, 1992, с. 67).*
Fig. 12. *Plan of the residential complex in the south-eastern part of the walled area of* ***Augusta Traiana*** *(after K. Kalchev, 1992, p. 67).*

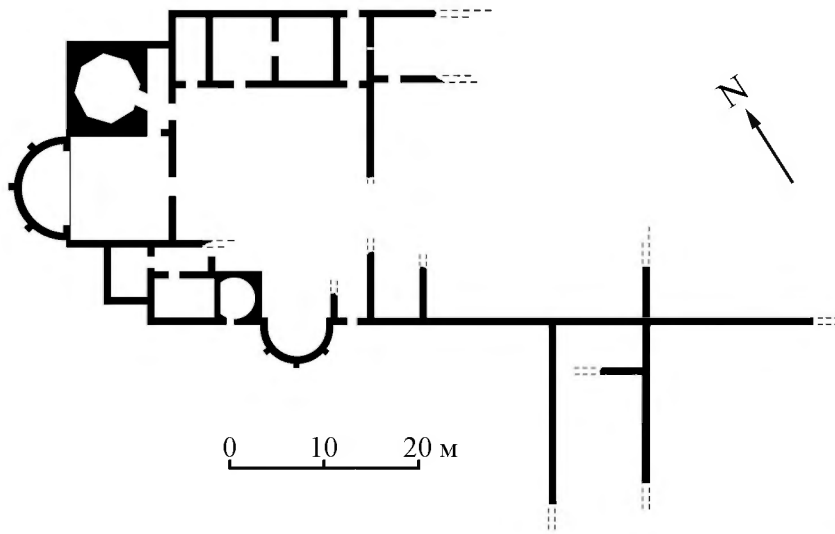

Фиг. 13. *План на жилищния комплекс в предградието на* ***Storgosia*** *(по И. Велков, 1943, с. 275, обр. 378).*
Fig. 13. *Plan of the residential complex in the suburb of* ***Storgosia*** *(after I. Velkov,1943, p. 275, fig. 378).*

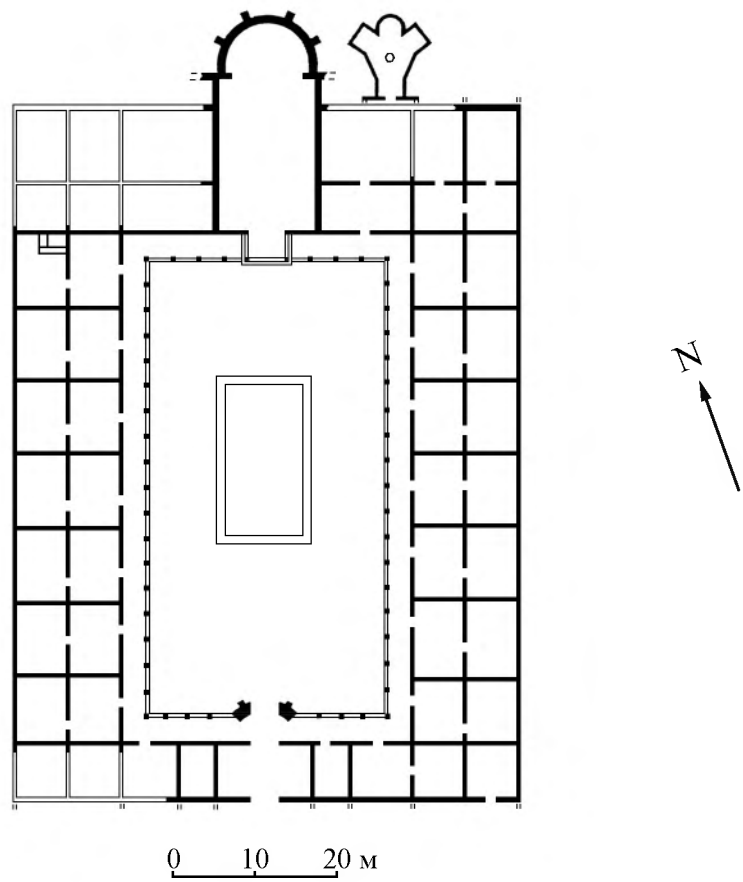

Фиг. 14. *План на резиденцията* ***Mediana*** *(по S. Gusić, 1993б, с. 171, фиг. 91).*
Fig. 14. *Plan of the residence* ***Mediana*** *(after S. Gusić, 1993b, p. 171, fig. 91).*

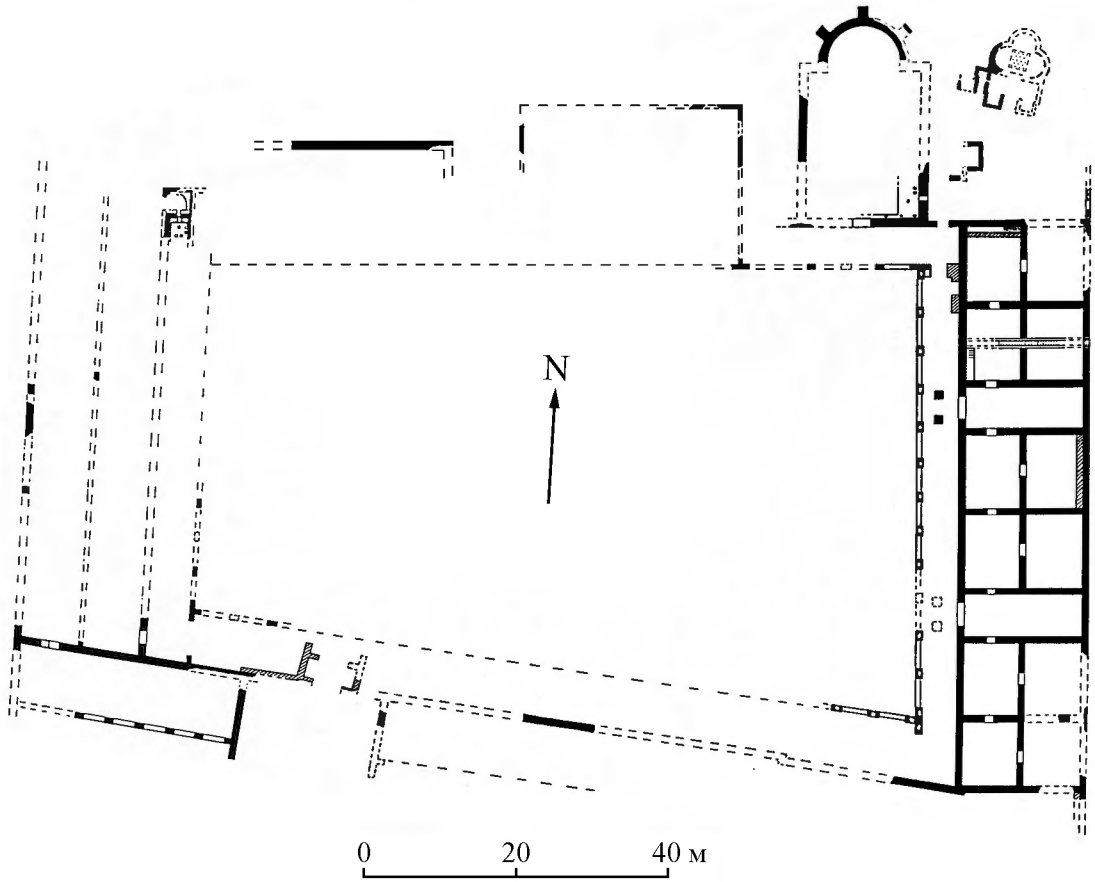

Фиг. 15. *Общ план на резиденцията* ***Scretisca*** *(по автора – В. Д.).*
Fig. 15. *General plan of the residence* ***Scretisca*** *(after the author - V. D.).*

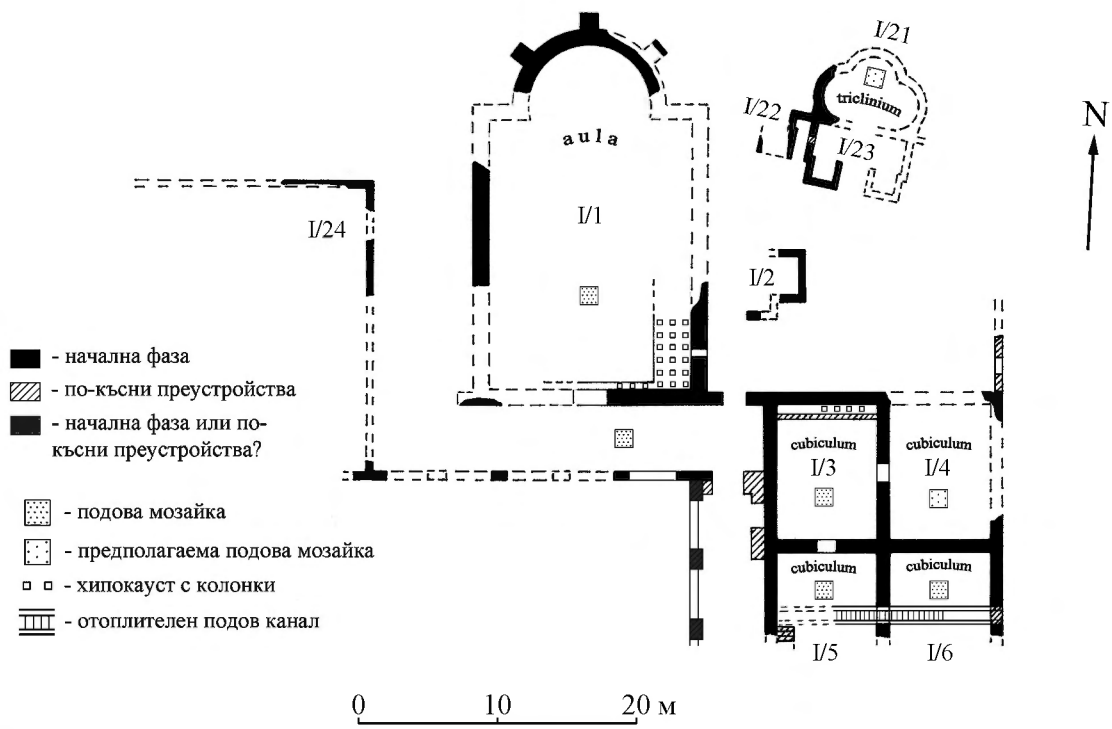

Фиг. 16. *План на североизточния сектор на резиденцията* ***Scretisca*** *(по автора – В. Д.).*
Fig. 16. *Plan of the north-eastern sector of the residence* ***Scretisca*** *(after the author - V. D.).*

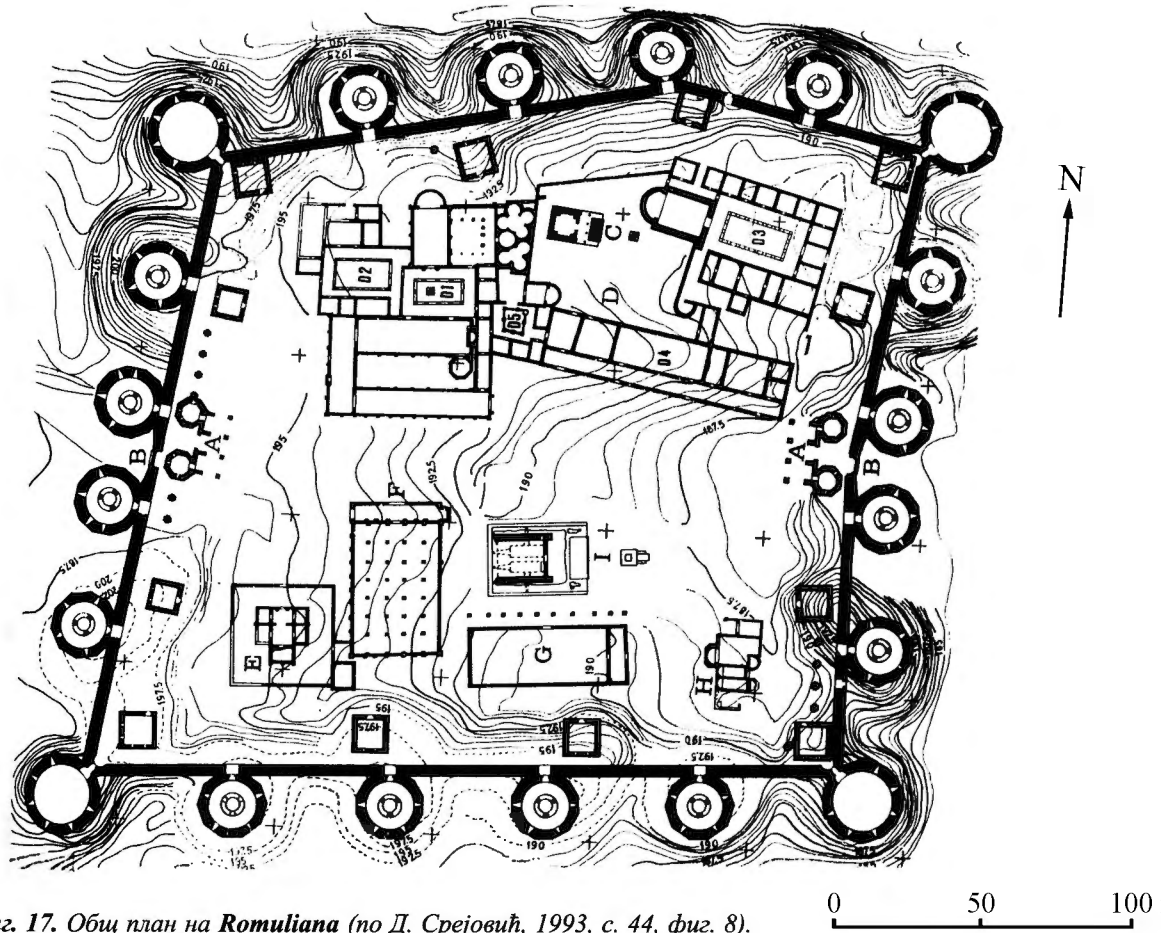

Фиг. 17. *Общ план на* ***Romuliana*** *(по Д. Срејовић, 1993, с. 44, фиг. 8).*
Fig. 17. *General plan of* ***Romuliana*** *(after D. Srejović, 1993, p. 44, fig. 8).*

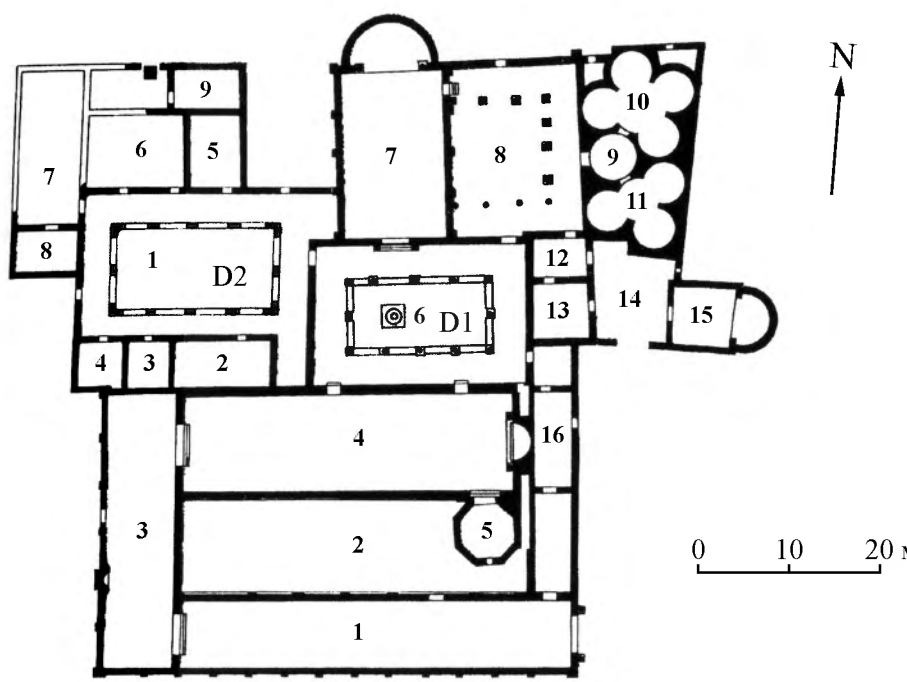

Фиг. 18. *План на същинската резиденция в* ***Romuliana*** *(по C. Vasić, 1993, с. 128, фиг. 51).*
Fig. 18. *Plan of the residence in* ***Romuliana*** *(after C. Vasić, 1993, p. 128, fig. 51).*

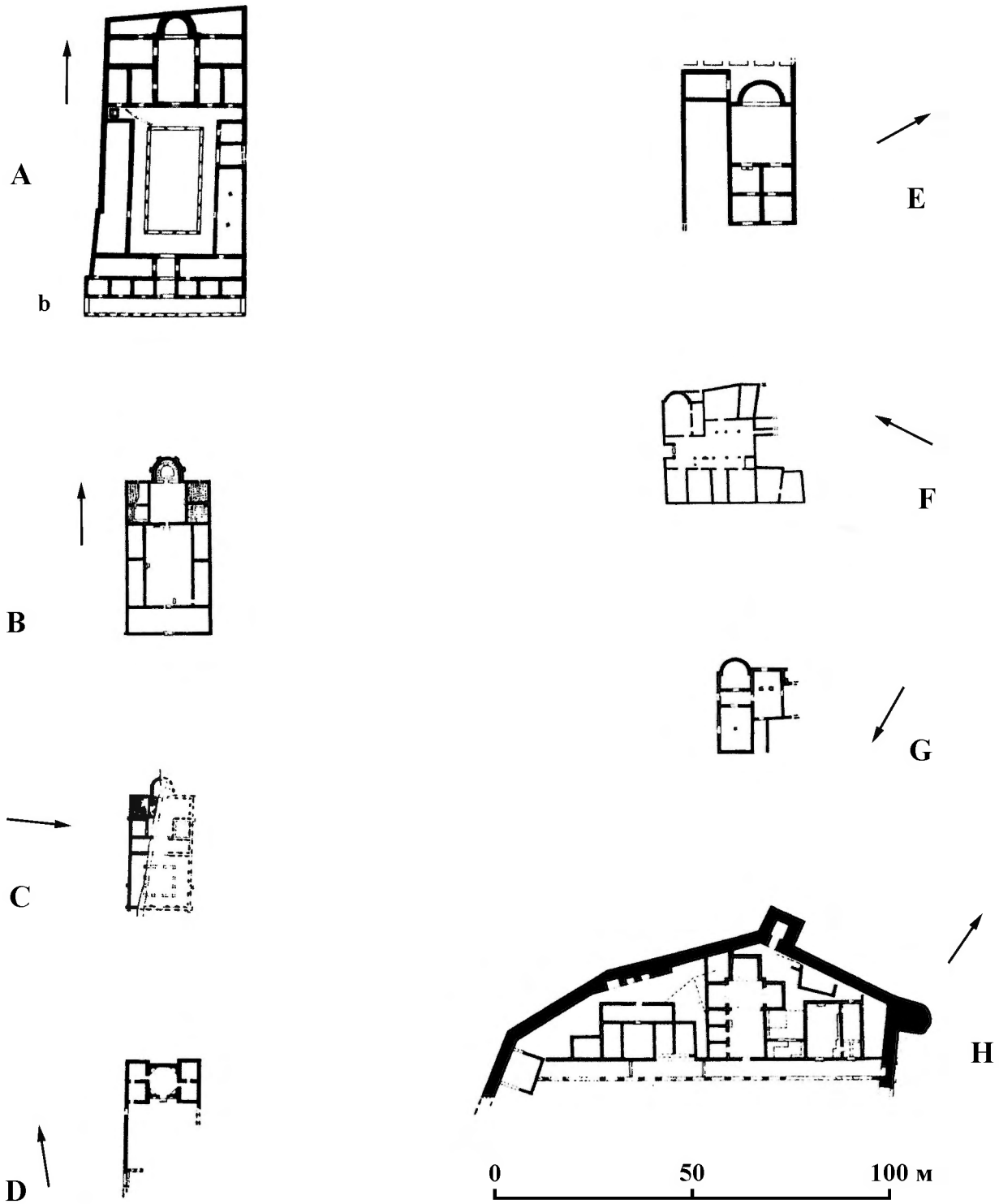

- N/север ; **b** - баня (balneum).

Фиг. 19. *Сравнително табло с късноантични жилища с по една установена приемна зала от* ***Thracia*** *и* ***Dacia****: А – преториумът на* ***Abritus****; В – централната жилищна сграда на вила № 2 край* ***Montana****; С – т. нар. вила с конхи от* ***Mediana****; D – сградата с октагона от* ***Naissus****; Е – резиденцията от* ***Ratiaria*** *(тук по Г. Кузманов, 2000, с. 29, фиг. 6); F – комплексът с едноапсидна зала от* ***Istros****; G – т. нар.* ***domus ecclesie*** *от* ***Iustiniana Prima****; H – архиепископската резиденция на* ***Iustiniana Prima****.*

Fig. 19. *Comparative plate representing late antique houses in* ***Thracia*** *and* ***Dacia*** *with a single identified reception hall: A – the* praetorium *of* ***Abritus****; B – the central residential building of villa No 2 near* ***Montana****; C – the so-called villa with conches in* ***Mediana****; D – the building with the octogon in* ***Naissus****; E – the residence in* ***Ratiaria*** *(after G. Kuzmanov, 2000, p. 29, fig. 6); F – the complex with a monoapsidal hall in* ***Istros****; G – the so-called* ***domus ecclesiae*** *in* ***Iustiniana Prima****; H – the archbishop's residence in* ***Iustiniana Prima****.*

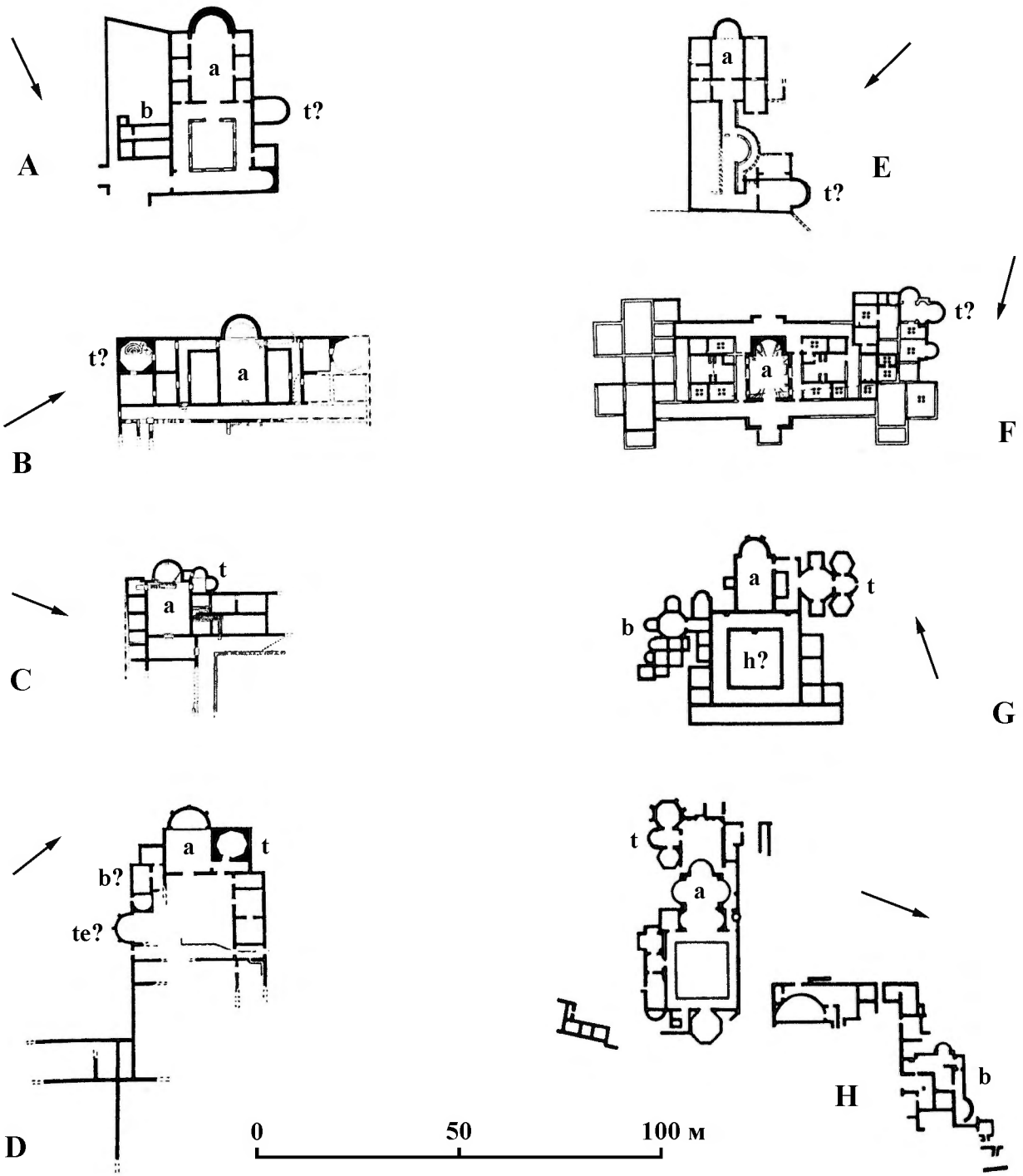

- N/север; **a** - ауденциална зала (aula); **b** - баня (balneum).
t - трапезария (triclinium); **te** - външна трапезария (triclinium exterior); **h** - градина (hortus).

Фиг. 20. *Сравнително табло с късноантични жилища с различни приемни зали: A – преториумът на* ***Subradice****; B – комплексът от североизточното предградие на* ***Augusta Traiana****; C – комплексът от югоизточната част на* ***Augusta Traiana****; D – комплексът от* ***Storgosia****; E – епископската резиденция на* ***Stobi*** *(по W. Müller-Wiener, 1984, с. 128, фиг. 9); F – императорската резиденция в Konz, Германия (по J. Persival, 1981, с. 178, фиг. 51); G – вилата при Löffelbach, Австрия (по K. Genser, 1994, Abb. 17/13); H – вилата при Desenzano, Северна Италия (по R. Wilson, 1983, с. 76, фиг. 50)*

Fig. 20. *Comparative plate representing late antique houses with different reception halls: A – the* praetorium *in* ***Subradice****; B – the complex in the north-eastern suburb of* ***Augusta Traiana****; C – the complex in the south-eastern part of* ***Augusta Traiana****; D – the complex near* ***Storgosia****; E – the bishop's residence in* ***Stobi*** *(after W. Müller-Wiener, 1984, p. 128, fig. 9); F – the imperial residence in Konz, Germany (after J. Persival, 1981, p. 178, fig. 51); G – the villa near Löffelbach, Austria (after K. Genser, 1994, Abb. 17/13); H – the villa near Desenzano, North Italy (after R. Wilson, 1983, p. 76, fig. 50).*

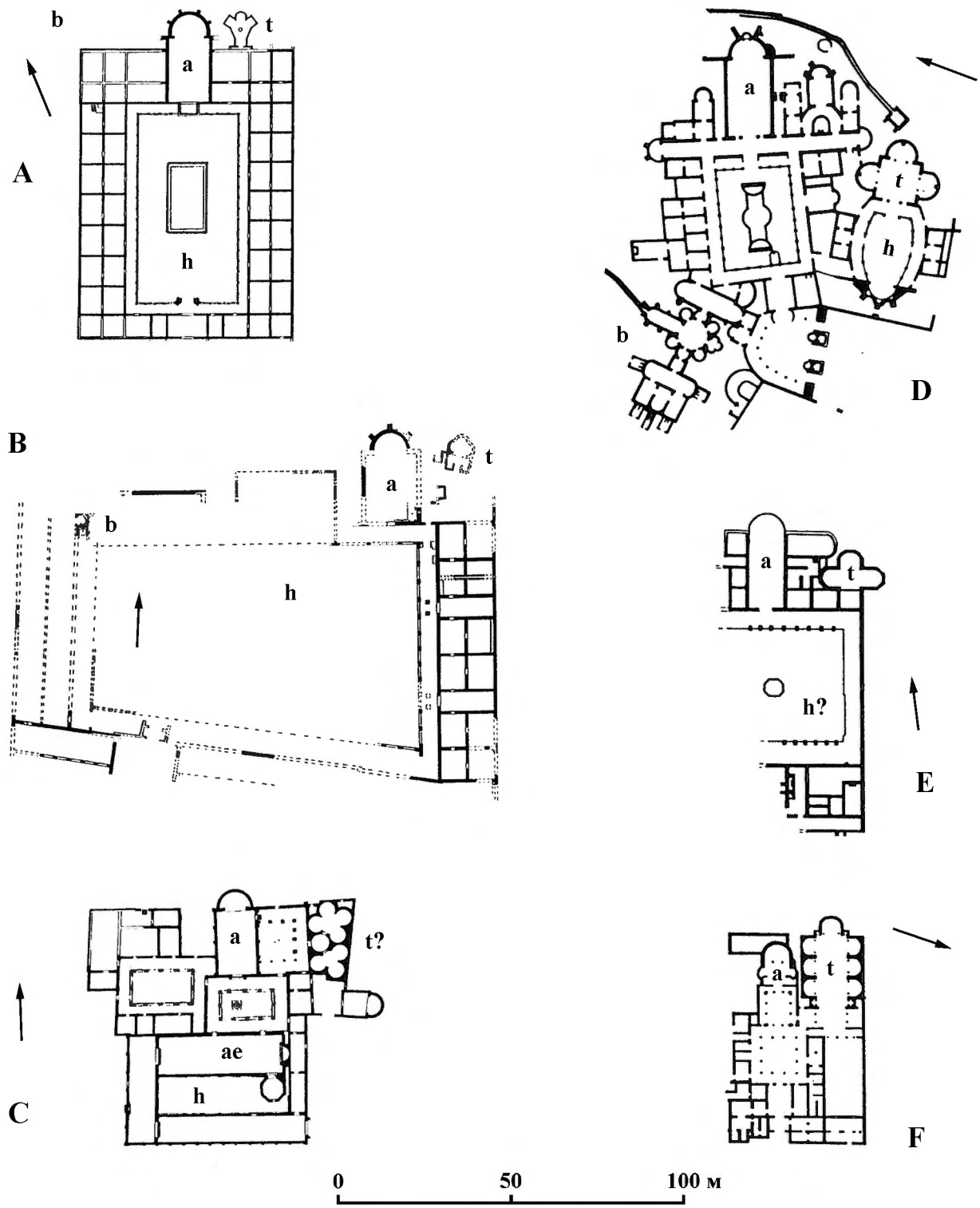

- N/север; **a** - ауденциална зала (aula); **ae** - външна приемна (aula exterior); **t** - трапезария (triclinium); **b** - баня (balneum); **h** - градина (hortus).

Фиг. 21. *Сравнително табло с късноантични жилища с различни приемни зали: A – резиденцията **Mediana**; B – резиденцията **Scretisca**; C – същинската резиденция в **Romuliana**; D – вилата при Piazza Armerina, Сицилия (по R. Wilson, 1983, с. 73, фиг. 48); E – т. нар. дворец на Теодорих в **Ravenna** (по S. Ellis, 1991, фиг. 6-2/2); F – т. нар. къща на Баккус от Djemila, Алжир (по S. Ellis, 1991, фиг. 6-2/1).*

Fig. 21. *Comparative plate representing late antique houses with different reception halls: A – the residence **Mediana**; B – the residence **Scretisca**; C – the residence in **Romuliana**; D – the villa near Piazza Armerina, Sicily (after R. Wilson, 1983, p. 73, fig. 48); E – the so-called Theodorich's palace in **Ravenna** (after S. Ellis, 1991, fig. 6-2/2); F – the so-called house of Bacchus in Djemila, Algeria (after S. Ellis, 1991, fig. 6-2/1).*

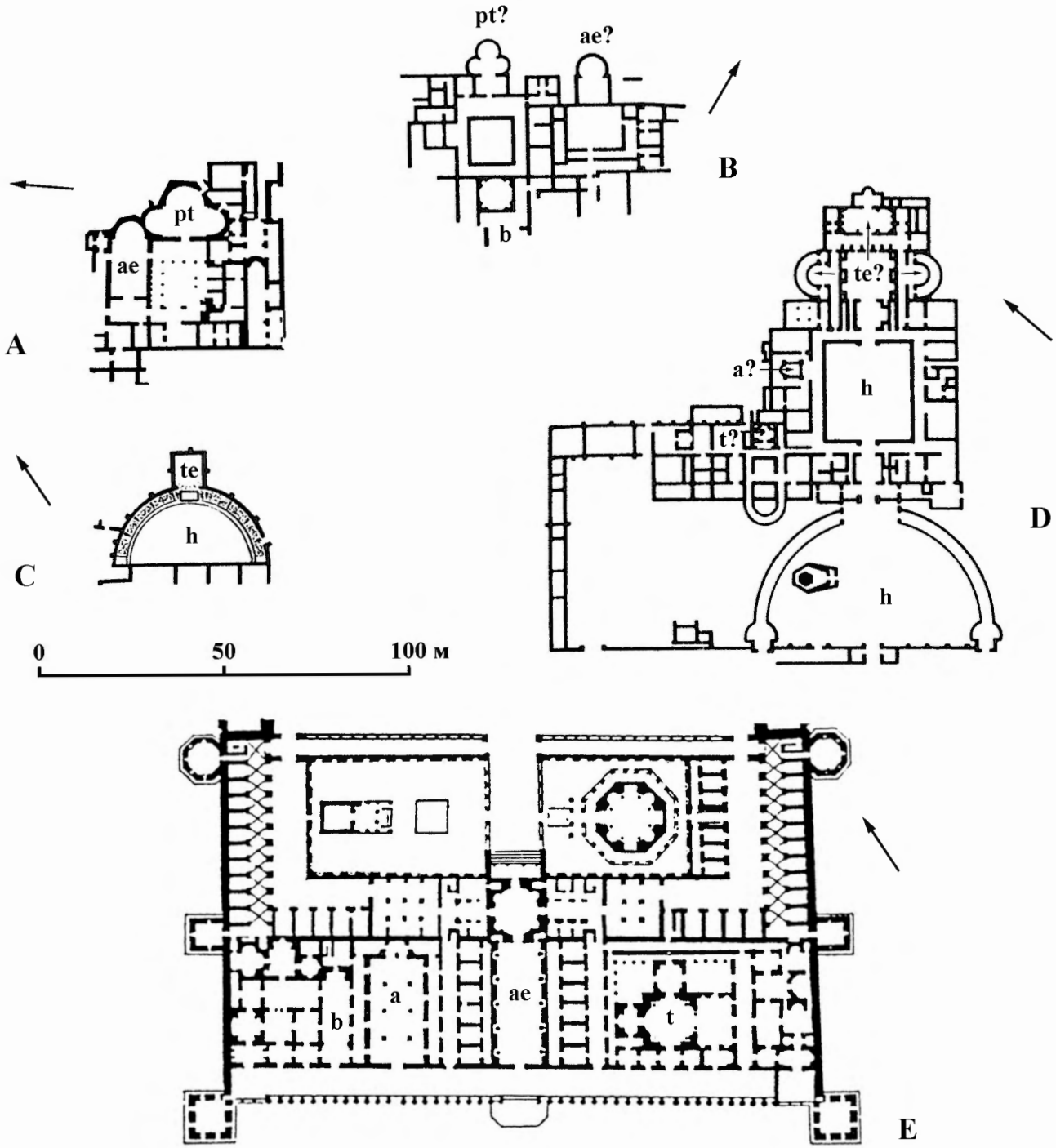

- N/север; **a** - ауденциална зала (aula); **t** - трапезария (triclinium); **b** - баня (balneum); **pt** - полифункционална трапезария; **ae** - външна приемна (aula exterior); **te** - външна трапезария (triclinium exterior); **h** - градина (hortus).

Фиг. 22. *Сравнително табло с късноантични жилища с различни приемни зали: A – т. нар. дворец на управителя (или епископската резиденция ?) на* ***Apfrodisias*** *(по S. Ellis, 1991, фиг. 6-1/2); B – вилата при Rioseco de Soria, Испания (по J.-G. Gorges, 1979, pl. LII); C – разкритото от вилата в кв. Филиповци, София (по М. Станчева, 1983, с. 35); D – вилата при Montmaurin, Франция (по G. Fouet, 1969, 54 – 55, фиг. 23); E – южната част на резиденцията* ***Spalatum*** *(по I. Barton, 1996, с. 114, фиг. 41).*

Fig. 22. *Comparative plate representing late antique houses with different reception halls: A – the so-called governor's palace (or bishop's residence?) in* ***Aphrodisias*** *(after S. Ellis, 1991, fig. 6-1/2); B – the villa near Rioseco de Soria, Spain (after J.-G. Gorges, 1979, pl. LII); C – the excavated part of the villa in Filipovtsi near Sofia (after M. Stancheva, 1983, p. 35); D – the villa near Montmaurin, France (after G. Fouet, 1969, 54-55, fig. 23); E – the southern part of the residence* ***Spalatum*** *(after I. Barton, 1996, p. 114, fig. 41).*